

"Rediscovering Political Man"?

- Politisk læring: et indtog i politikens mikrofysik.

Niels Nørgaard Kristensen

ISSN 1396-3503

1996:6

"Rediscovering Political Man"?

- Politisk læring: et indtog i politikens mikrofysik.

Niels Nørgaard Kristensen

Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning

Aalborg Universitet 1996

copyright forfatteren

ISSN 1396-3503

1996:6

tryk: Kopicentralen

Aalborg 1996

Rediscovering "political man"?

- Politisk læring: et indtog i politikens mikrofysik.¹

1. Indledning

Så er det "**læring**", som er på mode overalt - inden for forskellige sfærer - fagområder såvel som videnskabelige discipliner. Vi taler eksempelvis om børns og voksnes læring i pædagogikken, om læring i folkeskolen, om kognitiv læring, organisatorisk læring, social læring, politisk læring, "societal learning", osv., osv. Alt er tilsyneladende læring. Fænomenet har især "ramt" fag som sociologi, politologi, organisationsteori, psykologi, cypnetik og pædagogik.

Læringsbegrebet har på sin vis opnået en status og en udbredelse, som får de mange til at tage begrebet til sig, dvs. adoptere det og "presse" det ned over deres eget faglige område, og som på den anden side får de få til - på forhånd - at vende sig bort i lede over fænomenet i en: "åh, skal vi nu igen belemres med den slags pop"-attitude.

De sidste kan vælge at springe fra allerede her - eller måske omvendt netop begynde her. Hvis man tilhører den første gruppe og i en eller anden udstrækning har taget begrebet til sig - nærmest fordi det er en del af vores ontologi at tage sådanne fænomener til os - så får vi brug for at forklare fænomenet. Det er således ikke selve spredningen af læringsbegrebet, og hvordan adopteringen af det udmønter sig i de forskellige fag, der ligger mig på sinde her, men derimod at tilnærme mig en diskussion af, hvordan begrebet kan indholdsbestemmes i relation til den politiske videnskabs område.

Desværre sker der dét med "lærings"-begrebet, som det som regel sker, når ord og begreber anvendes i flæng, at det ingenlunde er entydigt, hvad begrebet dækker og hvilken relevans det kan tildeles. Læringsbegrebet synes at have fundet størst teoretisk udbredelse inden for organisationsteorien. Det befinder sig imidlertid i en afklaringsfase, hvor der er få empiriske

---

¹Jeg er tak skyldig til "Demokrati-gruppen" på Aalborg Universitet, for råd og vejledning og hjælp til strukturering af diskussioner i dette skrift samt inspiration til figurer, m.m.

studier, og hvor hovedparten af litteraturen beskæftiger sig med begrebsafklaring, hvilket ofte resulterer i det modsatte. Området er således kendetegnet ved mange forskellige definitioner, opdelinger og opfattelser af læring, som gør området vanskeligt at overskue. Nogen fokuserer på resultatet af læring, andre fokuserer på processen. (Ejersbo, 1996, p. 22)

Denne artikel søger - om ikke at være begrebsafklarende - så i det mindste at indkredse begrebets gyldighedsområde inden for det felt, der kan kaldes "politisk læring". Det søger at diskutere begrebets teoretiske bagland, dets hidtidige empiriske status samt dets mulige rækkevidde, hvad angår politisk læring i forhold til brugerinddragelse i offentlige institutioner.

Men hvorfor denne interesse for læringsfænomenet inden for samfundsvidenskabernes i disse år? Her mener jeg, at man må pege på de ændringer, der karakteriserer udviklingen i den offentlige sektor og ikke mindst den tiltagende inddragelse af brugere i forhold til styringen af de velfærdsstatslige institutioner. Normen om, at brugergrupper bør høres, kan således begrundes både ud fra hensynet til, at det forbedrer grundlaget for erfaringsbaseret læring (den ved bedst, hvor skoen trykker, som har den på) - og ud fra mere almene demokratiske medborgerskabs- og medbestemmelsesargumenter. (Røvik, 1988)

Læringsdebatten følger i disse år primært to spor: Dels et **organisatorisk læringsspor**, der forfølger en interesse for den "lærende organisation", der gennem erfaringsopsamling og fortolkning, sigter mod en styrkelse af kvalitet og output i organisationer - offentlige som private (Menge, 1992; Argyris, 1992; Argyris & Schön, 1978); og dels et **politisk "societal learning"-spor**, som ud fra normative begrundelser søger at sætte standarder for, hvordan indretningen og styringen af de fælles anliggender tilvejebringes gennem åben, offentlig dialog, hvor de mange og forskellige interesser gennem argumentation transformeres til forståelser for fælles anliggender. (Habermas, 1981; Eriksen, 1993; Ranson, 1994; Ranson & Stewart, 1989; Ranson & Stewart, 1994; Burns et al., 1994)

Udgangspunktet er i sidstnævnte i høj grad en tiltagende interesse for "the public domain", det offentlige ethos, de fælles anliggender og værdier, og for at betragte de samfundsmæssige institutioner som lærende enheder, der gennem åben debat, fri argumentation og ræsonneren afvejer forskellige interesser i forsøget på at finde gensidig forståelse og enighed og i sidste instans bedre løsninger og bedre ydelser:

"Such public dialogue can create a learning polity, as Elster argues², if the process of reasoning searches for the **universal** rather than the **particular interest**...The public

---

²Elster, 1983.

sphere is a sphere of **learning**, moreover, because it can enable preferences to be creatively **transformed** rather than merely **aggregated**, allowing previously opposed interests to seek agreement about new values that can secure the general welfare of all...The public domain has to lead from conflict and argument into decision and action, if necessary in the absence of agreement." (Ranson & Stewart, 1989, p. 12; mine fremhævelser)

"The learning society"-diskussionerne har i høj grad været initieret af Habermas' antagelser om den kommunikative rationalitet. Det er Habermas' ide, at "the more patterns of life are based upon conscious, argued out, adducement of reasons the more rational life will become". (Habermas, 1981, i Ranson & Stewart, 1989, p. 12) Læringsdebatten må imidlertid også ses i sammenhæng med en fornyet interesse for medborgerskabsdiskussioner, initieret ikke mindst af den voice-bølge, der kendetegner store dele af moderniseringen af den offentlige sektor. Spørgsmålet, der har været udgangspunktet for denne artikel, er således i høj grad, om den tiltagende brugerindflydelse og nye former for deltagelse - resulterer i nye og ændrede former for politisk læring og opdragelse.

Fokusering på læring gennem deltagelse betyder en betoning af borgernes muligheder for læring, inklusiv læring, som indebærer at lære af sine fejltagelser og for at udvikle egne præferencer, og ikke mindst at orientere sig mod andre borgere og deres synspunkter og mod fælles interesser.³ En sådan interesse udspringer af en demokratiforståelse og et syn på deltagelse, hvor politik skaber, fastholder og ændrer fortolkninger af livet, og hvor individer gennem deltagelse i politik udvikler identiteter, fællesskaber og opfattelser af fælles anliggender. Politikken er her omdrejningspunktet for udviklingen af et medborgerskab og af fælles kulturelle værdier, hvor deltagelse er den højeste form for aktivitet, som det civiliserede menneske - "zoon politicon" - kan udfolde. (March & Olsen, 1989, p. 48)

Dette synspunkt repræsenterer en række klassiske medborgerskabsteoretiske bidrag fra Mill over Arendt og Pateman til Lafferty. Ofte ses i sådanne bidrag en særlig interesse for "det lokale" som udgangspunktet for studiet af politisk deltagelse og for tilegnelsen af politiske værdier. Der er tale om et normativt syn på demokratiet og på indretningen af det samfundsmæssige liv og de samfundsmæssige institutioner, og centralt i dette billede står teoretiske hypoteser om transformation. Dels transformation fra social deltagelse til politisk deltagelse, og dels en "spill-over"-effekt, hvor der er tale om transformation fra deltagelse i "det lille" demokrati til "det store" demokrati (Mill, 1946; Pateman, 1970):

---

³ "De fælles interesser må, og eksisterer kun for så vidt som de, subjektivt forstås og ses som værende og de "egne interesser" - ikke at forveksle med "private interesser"". (Hansen, 1994, p. 25)

"People participate in public life primarily on the basis of their immediate interests and experiences - what is happening on my estate, in my neighbourhood, in my school, in my local library or sports centre. It is only from this basis - of immediate need or interest - that involvement in wider issues concerning the common interest can be built. On the whole, it is only through engaging locally that people begin to think globally - the movement is almost always from the particular to the general, from the individual or group to the collectivity." (Burns et al., 1994, pp. 272-3)

1.1 Artikkels sigte

Jeg skal i det følgende forsøge at forfølge to mål:

Dels vil jeg indkredse et **læringsbegreb i forhold til det samfundsvidenskabelige område**.

Dette gøres gennem en **dekonstruktion** af læringsbegrebet: hvordan er læringsbegrebet traditionelt blevet opfattet, for efterfølgende at tilnærme mig en **rekonstruktion** af begrebet - hvilken status kan begrebet tildeles idag, og hvordan kan det aktualiseres i forhold til et studie af politisk læring i tilknytning til brugerdeltagelse i de velfærdsstatslige institutioner.

Det er min opfattelse, at læringsdiskussionerne inden for samfundsvidenskaberne kan indehaves i forhold til **3 forskellige spor**, hvor der kan tales om læring i forhold til:

a) politisk deltagelse

b) politisk socialisering

c) organisationer og institutioner (logic of appropriateness)

Artiklen vil have den opbygning, at jeg gennemgår de tre ovennævnte retninger. Herunder ses der på empiriske undersøgelser af læringseffekter (og "spill-over"-hypotesen). Derefter er der en teoretisk diskussion, hvor politologiske retninger som behavioralismen og nyinstitutionalismen inddrages. Det er min påstand, at nyinstitutionalismen opstår som et brud med klassiske "political-man"-opfattelser, og det instrumentelle syn på politisk deltagelse samt forståelser af en rationel, egennytte-maximerende, politisk aktør.

Der kan afdækkes en teoretisk udvikling, som går fra den "gamle" institutionalisme over behavioralismen til nyinstitutionalismen. I dette udviklingsforløb hævder jeg, at der kan spores et teoretisk og empirisk "hul", hvor de seneste årtiers kritik mod behavioralismen medfører, at spørgsmål om politisk socialisering forsvinder ud af det teoretiske felt. Jeg forsøger derfor at vurdere, om der er basis for at etablere en syntese mellem nyinstitu-

tionalismens fokus på forståelsen af fælles anliggender og på institutionelle, organisatoriske sammenhænge på den ene side, og klassiske individorienterede opfattelser af læring på den anden side, i udviklingen af et nyt læringsperspektiv.

Til slut i artiklen opsamles der på læringsbegrebet og på politisk deltagelse i forhold til forståelse af brugerbestyrelserne.

2. Læring i forhold til politisk deltagelse

Deltagelse er en hjørnesteen i et demokratisk samfund, idet dette hviler på borgernes muligheder for adgang til deltagelse i, og kontrol med, den politisk/administrative styringsproces.

"Through their activity citizens in a democracy seek to control who will hold public office and to influence what the government does. Political participation provides the mechanism by which the citizens can communicate information about their interests, preferences, and needs and generate pressure to respond." (Parry, Moyser & Day, 1992, p. 4)

Deltagelse er såvel en proces som en metode til fastlæggelse af politiske mål og fordeling af fælles goder. Det er samtidig, som vi skal se, hos visse demokratiteoretikere en kilde til "satisfaction per se" - tilfredshed med det politiske system og med éns egen rolle heri.

Deltagelse er her en proces, hvor "civic virtues" og fælles ansvarlighed tillæres. Deltagelse har her mere end instrumentel værdi - den er et mål i sig selv (Parry, Moyser & Day, 1992, p. 4; Verba, Scholzman & Brady, 1995, p. 1), som vi skal se senere.

Spørgsmål om politisk deltagelse må siges at have fået aktualitet i takt med spredningen af deltagelsesområder (jvf. "politikkens eksplosion", Pedersen et al., 1994) og øgningen af deltagelsesrettigheder og - muligheder ifm. de offentlige institutioners tiltagende åbning for brugerindflydelse. Diffusionen af politikfelter, beslutningskanaler og deltagelsesmønstre giver samtidig hermed problemer i forhold til bestemmelsen af "det politiske" og i forhold til fastlæggelsen af "politisk deltagelse".

Hvis man stiller det enkle spørgsmål: hvad er politisk deltagelse?, så vil man opleve, at der i studiet af deltagelse optræder en sammenblanding af analytiske og empiriske bestemmelser af begrebet. Politisk deltagelse kan bredt defineres som deltagelse i "the process of formulation, passage and implementation of public policies". (Parry, Moyser & Day, 1992, p. 16) I takt med "politikkens eksplosion" har definitionerne for, hvad der tæller som politisk deltagelse imidlertid måttet udvides, parallelt til, at forskningens søgelys er spredt ud over stadig større områder. Politisk deltagelse er et begreb, som i sidste ende risikerer at dække alting - og dermed ingenting.

Det er således svært at forestille sig en afgrænsning af, hvad politisk deltagelse - i bred forstand - ikke er. Størrelsen politisk deltagelse er vanskelig at definere entydigt og ethvert tiltag og forsøg herpå vil uværligt blive mødt med kritik. Problemet er ganske enkelt, at

begrebet dårligt lader sig afgrænse positivt såvel som negativt.⁴

Det er således vanskeligt empirisk at fastlægge den politiske deltagelses gyldighedsområde, og der er da også historisk sket en kraftig udvidelse af dette. Dette kan ses som en konsekvens af politikken eksplosion, men det kan med samme ret tilskrives en forøgelse af styrken og synsfeltet i de "politologiske briller" gennem hvilke deltagelsen studeres.

Svarene på spørgsmålet om, hvad deltagelse er, er således produkter af udviklinger i samfundsvidenskabernes syn på den sociale virkelighed. (Mouritzen, 1994, p. 57) Der er over tid sket en klar udvidelse af såvel forståelsen af, hvad der er politik, og af hvilke aktiviteter, der tæller som politisk deltagelse.

Den tidlige behavioralistiske (komparative) forskning i forhold til politisk deltagelse var overvejende fokuseret på valghandlinger (Lipset, 1959; Milbraith, 1965; Almond & Verba, 1963) - (et perspektiv, som sidstnævnte senere udvidede til at omfatte ceremonielle og mobiliserende support fænomener; Almond & Verba, 1989) - især med en funktionalistisk tilgang og interesse for stabilitet og "regime performance". Fokus var på "government" og på enkeltpersoners påvirkningsforsøg i forhold hertil, og der inkluderedes ikke fx. fagforenings- eller interessegruppeaktivitet eller protestadfærd. Interessen var spørgsmål om **politisk lighed** inden for et pluralistisk magtparadigme. (Mouritzen, 1994, p. 57)

De klassiske studier af politisk deltagelse (Almond og Verba, 1963) havde borgernes holdninger samt individuelle ressourcer som omdrejningspunktet for analyserne - hvor inddragelsen af demokratiske værdier og normer sås som forklaring på politisk deltagelse. (Andersen et al., 1993, p. 22)

I Verba's og Nie's undersøgelse af deltagelsen i USA (1972) er fokuseringspunktet individernes økonomiske og sociale ressourcer, hvor individuelle ressourcer i form af socio-økonomisk status er den uafhængige variabel, som kan forklare forskelle i holdninger til deltagelsen og til deltagelsen selv. Deltagerkulturen bliver her gjort til variabel mellem individernes socio-økonomiske placering og den politiske handling. I senere politologiske analyser er strukturelle faktorer og forandringer på samfundsplanet i forhold hertil blevet tillagt en større vægt. (Andersen et al., 1993, p. 22)

I sin brede betydning er deltagelsesbegrebet under tiden brugt i tilknytning til politiske

---

⁴Dilemmaet er på sin vis analogt til den underfundighed, som optog Wittgenstein i "Philosophical Investigations", hvor han stiller spørgsmålet: "How to define a game"?

Svaret er, at det kan man ikke. Vi ved alle godt, hvad et spil er, vi kan blot ikke definere det. Et spil kan have én deltager; det kan have to deltagere, og det kan have uendeligt mange deltagere. Et spil kan foregå med en bold, eller ved et bræt, men det behøver det ingenlunde. Det er kort sagt umuligt at afgrænse, hvad der er et spil, og særdeles vanskeligt at afgrænse, hvad der ikke er et spil.

orienteringer, fremfor til politiske aktiviteter - borgerne **deltager**, såfremt de blot er interesseret i politik. Nie & Verba (1972) har forsøgt at fastlægge politisk deltagelse, som aktiviteter, der sigter mod at påvirke beslutninger med konsekvens for "the authoritative allocations of values for a society, which may or may not take place through governmental decisions." (Nie & Verba, 1972, p. 1) De har har i studiet af politisk deltagelse fokus på private borgeres aktiviteter - dvs. borgere, som ikke agerer i roller, hvor de er professionelt involveret i politik. Der er her tale om et fokus, som retter sig mod handlinger, der sigter mod at påvirke "governments by affecting either the choice of government personell or the choices made by government personell". (Greenstein, 1975)

Politisk deltagelse afgrænses her til "aktiviteter" og til "påvirkning af myndigheder", og den ses som handlingsleddet mellem på den ene side værdier og holdninger hos borgerne, og på den anden side kollektive beslutninger, der tages i repræsentative forsamlinger. Den politiske deltagelses primære funktion bliver således at overføre meldinger fra borgerne til det politiske beslutningsniveau. Sådanne afgrænsninger kan imidlertid siges at være for snævre og at bygge på en **instrumentel** deltagelsesopfattelse.

Der må peges på to andre aspekter af deltagelse, nemlig dels den såkaldte "uddannelses-effekt", og dels at der gennem deltagelse kan udvikles fælles forståelser og nye identiteter. Herved bliver også den institutionelle sammenhæng, som deltagelsen foregår i, meget afgørende for, hvilken retning deltagelsen tager. (Andersen et al., 1993, p. 32) Jeg skal vende tilbage til disse aspekter om "et øjeblik".

I senere forskning er områder som protestadfærd, strejker, fagforeningsarbejde, deltagelse i offentlige møder og høringer, samt deltagelse i støttedager og festivaler inddraget som et gyldighedskriterie i forhold til politisk deltagelse. Fokus er i stigende grad rettet fra den offentlige politiksfære til det civile samfund, det lokale og det nære.

Almond & Verba (1963) har i relation hertil argumenteret for, at deltagelse "inside nongovernmental authority structures can be seen as training for participation in politics" og for udviklingen af politiske færdigheder. Individuer forventes at "generalisere" deres erfaringer til politik - deltagelse i ikke-politiske sammenhænge fostrer deltagelse i politik. (Almond & Verba, 1963, pp. 327-8), omend at deres fund viser, at personer med lav SES⁵ udviser lavere deltagelse - og at deltagelsen styrker dem, der i forvejen er "godt kørende".

Separationen af den politiske sfære fra den civile sfære er imidlertid vanskelig af opretholde i praksis. "In reality much of peoples world is shaped by government and politics....The principles of participation and democracy should, therefore, be extended beyond the political

---

⁵"Socio Economic Status".

domain - in the liberal sence - and into the civil area. Participatory society, rather than participatory democracy, becomes the ideal. (Ichilov, 1990, p. 14) Verba & Nie argumenterer for, at "effective participation" afhænger af muligheder for deltagelse i andre sfærer, end det politiske system - dvs. i forhold til familie, skole og arbejdsplads. "A participatory polity may rest on a participatory society". (Verba & Nie, 1972, p. 2)

Hermed er antagelserne om **transformation**, som jeg omtalte tidligere, bragt på banen. For en nærmere bestemmelse af disse, er det imidlertid nødvendigt at overskride den empiriske beskrivelse af deltagelse, og gå over til en analytisk fastsættelse af deltagelsesbegrebet ved at dykke ned i demokratiteorien.

2.1 Politisk deltagelse i et demokratiperspektiv

Der vil her blive tale om en meget kort gennemgang af perspektiver på politisk deltagelse. (Jeg henviser til Torpe, 1990; Andersen et al. 1993, Andersen & Torpe, 1994; Hansen, 1994; & Kristensen, 1995, for en mere udførlig beskrivelse og diskussion.)

Begrebet "politisk deltagelse" er langt fra entydigt i den demokratiteoretiske debat - det tillægges forskellig betydning og indhold, alt efter hvilken demokratitradition og -opfattelse, der lægges til grund. Deltagelse knytter hovedsageligt an til to spor i demokratidebatten: et liberalt og et republikansk.

I **den liberale tradition** er det politiske system mediet for realisering af de individuelle interesser og præferencer. Synet på deltagelse er først og fremmest **instrumentelt**. Deltagelse er et middel til magt og indflydelse. Den skal fremme eller forsvare interesser med minimale omkostninger og maximal effekt.

Politisk styring og politisk deltagelse handler om et vertikalt forhold - dvs. de enkelte borgere kontra det politiske niveau. Det er deltagelsens instrumentelle aspekter, som er i fokus, og deltagelse er ikke et mål i sig selv.

Den republikanske tradition betoner politisk deltagelse i et fællesskab, og deltagelsen har først og fremmest **en integrativ og fællesskabsdannende betydning**. Via den offentlige dialog og deltagelsen tilsidesættes individernes personlige interesser til fordel for realiseringen af "det fælles bedste". Hvor liberalisterne lægger vægt på selvbestemmelse, fokuserer republikanerne på medbestemmelse.

Der kan inden for den republikanske tradition analytisk sondres mellem "kommunitært" orienterede positioner og "diskursdemokratiske/deliberative" positioner. **De kommunitære**

positioner betoner det politiske fællesskab som et "naturgroet" og moralsk fællesskab, der er konstitueret omkring principper og værdier, som der politisk bør styres efter. "Det fælles bedste" forstås som bestemte substantielle almeninteresser. De eksisterer uafhængigt af de enkelte borgere og deres subjektive interesser, og udspringer af selve konfrontationen og dialogen mellem ligeværdige medlemmer af et politisk fællesskab. De eksisterer kun i kraft af den offentlige debat og diskussion om, hvad der er det fælles bedste. Via dialogen og den dertil knyttede erkendelsesproces transformeres fælles interesser til egeninteresser. (Hansen, 1994, pp. 24-25)

Den republikansk-diskursive politikopfattelse ser således politiske fællesskaber som noget, der skabes og udvikles politikinternt eller endogent - gennem den politiske aktivitet og deltagelse. Politik bliver på denne måde, i lighed med synet i nyinstitutionalismen, set som en skabende proces, der konstituerer, former og udvikler de politiske identiteter og interesser. I aggregerings- og konfliktorienterede forståelser af politik (liberalistiske og marxistiske positioner) behandles de politiske aktører og deres respektive interesser modsat som ydre, exogent bestemte. De ses som givne og liggende forud for de politiske processer. I forlængelse heraf bliver det politiske liv og dets processer at forstå som et middel eller instrument for realisering af de foreliggende interesser og mål. (Ibid., pp. 22-23)

Herved adskiller de sig fra teoritraditioner, der har dyrket politikens "integrations"-aspekt, hvor politik ikke kun ses som interessekamp. I den politiske proces indgår også moralske forestillinger og motiver, som fx. ønsket om at skabe et retfærdigt samfund. Politik er ikke kun i Machievellis forstand en alles kamp mod alle, men også i Aristoteles forstand en bestræbelse på at skabe det gode samfund. (Torpe, 1990, p. 17)

Offentlighedsbegrebet, og de offentlige fora eller institutionelle rum for deltagelse og debat, er således centralt. Et sådant begreb findes også i den liberalistiske demokratitradition, men her som medium for artikulering og aggregering af individuelle præferencer. I den republikansk-diskursive forståelse ses de politiske processer ikke kun som et middel for interesse- og målrealisering. De tillægges en betydning "i sig selv", dvs. som ikke-instrumentelle, "symbolsk-ekspressive" processer, hvorigennem en politisk identitets-, viljes- og fællesskabsdannelse finder sted. Det liberale offentlighedsbegreb er præget af **vertikale** forbindelseslinier mellem den enkelte borger og de politiske myndigheder, i modsætning til det republikanske offentlighedsbegreb, der betoner de **horisontale** forbindelser mellem borgerne indbyrdes. (Hansen, 1994, pp. 24-7)

Vi er ikke givne som politiske aktører med bestemte identiteter, interesser og mål, men derimod skabte. Og vi skaber - og kan skabe - os selv. Dette er selve essensen i politik iflg.

den "republikansk-diskursive" forståelse. Her er der således tale om en vis kongruens med nyinstitutionalismen, hvor aktørers identiteter, interesser og mål ikke kan betragtes som exogent givne. De bliver endogent formede gennem deltagelsen i det politiske liv. Hvor nyinstitutionalismen interesserer sig for den konkrete organisatoriske-institutionelle udformning, stopper den republikanske tradition imidlertid ved påpegningen af det centrale i skabelsen af et forpligtende og "alle-omfattende" politisk fællesskab og en dialogorienteret organisering af det politiske liv. (Ibid., pp. 30-31)

2.2 Den deltagelsesdemokratiske retning.

Den deltagelsesdemokratiske retning - "participatory democracy" - vægter først og fremmest deltagelsens **integrative** elementer frem for de instrumentelle aspekter. I nogen grad vægtes også de ekspressive sider: politik er ikke kun procedure, men også en livsform, jvf. Hal Koch. Inspirationen hentes fra klassisk demokrati og den liberale tradition, men først og fremmest fra den **kommunitære tradition**, og udgangspunktet er en kritik af liberalismens ensidige fokusering på individets frihed til at deltage i det politiske liv.

Folkets magt ligger i medbestemmelse over sager, som påvirker dem. Demokratiet er først realiseret, når folk har samme mulighed for at øve indflydelse på forholdene. Deltagelsen og medbestemmelsen er især vigtig i forhold til de områder, hvor folk bruger det meste af deres tid - dvs. på arbejdspladsen. Deltagelsen er vigtig i sig selv, men den giver desuden færdigheder i deltagelse på andre politiske områder. Teorien har således et dynamisk perspektiv, idet den bygger på antagelser om, at evnen til at deltage i politiske beslutninger styrkes gennem praksis. Menneskelige egenskaber kan ændres og udvikles, bare de rette institutionelle betingelser foreligger. (Berg, 1983, pp. 7-8)

De aggregerings-orienterede forståelser og den kommunitære "integrationsforståelse" ser aktørers politiske adfærd som foreliggende og exogent givet, og ikke som noget, der dannes og udvikles gennem og i kraft af det politiske liv. Den diskursdemokratiske forståelse (i lighed med den nyinstitutionelle tilgang) ser heroverfor politisk fællesskab som noget, der skabes og udvikles politikinternt, dvs. gennem og i kraft af den politiske aktivitet og deltagelse. De politiske processer bliver i forlængelse heraf ikke kun at forstå som et middel for interesse- og målrealisering, men kan tillægges betydning "i sig selv" som ikke-instrumentelle, "symbolsk-ekspressive" processer, hvorigennem en politisk identitets- og fællesskabsdannelse finder sted. (Hansen, 1994, pp. 26-7)

Carole Pateman og Hannah Arendt er eksempler på teoretikere, hos hvem politisk deltagelse og aktivitet har en betydning "i sig selv". Pateman dyrker deltagelsens opdragende virkninger - Arendt den politiske aktivitet som en ekspressiv aktivitet, hvorigennem individerne realiserer

sig som autonome, frie borgere. Politiske aktiviteter rummer ved siden af deres substantielle indhold også en dannelse og udvikling af politiske identifikationer og interesser. Dette er ikke det samme som at påstå, at politisk deltagelse finder sted for "sin egen skyld", men derimod en påpejning af, at individerne gennem deltagelse i det politiske fællesskab udvikler sig som autonome, moralsk handlende borgere. (Ibid., p. 29)

Den deltagelsesdemokratiske retning lader sig ikke éntydigt indplacere i forhold til kommunitære eller diskursdemokratiske positioner. Den befinder sig et sted på et kontinuum mellem positionerne, idet de forskellige bidrag herfra betoner forskellige aspekter ved deltagelse. Pateman trækker på tanker, som er blevet udviklet af Rousseau, Mill og Toqueville omkring deltagelse og dens betydning i et demokratisk samfund. De repræsentative institutioner på nationalt niveau er ikke tilstrækkelige for at sikre demokratiet. Deltagelse i andre sfærer er nødvendigt for at udvikle de holdninger og egenskaber, som er nødvendige i udøvelsen af demokratiske færdigheder og procedurer. Patemans perspektiv på deltagelse er først og fremmest et **læringsperspektiv**. Deltagelse som læring betyder her mere end den demokratiske dannelse -det betyder bevidstgørelse i dybeste forstand, og dermed også, at resultatet er meget uforudsigeligt. (Lafferty, 1983, p. 44)

Selvom Pateman anbefaler demokrati på arbejdspladsen, bliver hun imidlertid aldrig særlig specifik i forhold til realisering af deltagelsesdemokratiet. En antagelse er dog, at deltagelse på arbejdspladsen kan fungere som oplæring for politisk deltagelse i traditionel forstand. Der kan sondres mellem to forskellige hypoteser om "spill-over"-effekter i relation til deltagelse. Dels "spill-over" fra **social deltagelse** (fx. arbejdspladsen) til **politisk deltagelse**, og dels fra **lokal** politisk deltagelse til **national** politisk deltagelse. Gennem deltagelse på lokalt plan vil den enkelte blive bedre i stand til at vurdere nationale spørgsmål, stille krav til politiske repræsentanter og deltage i beslutninger på det nationale niveau. Pateman kan imidlertid anfægtes for at være meget fikseret på "instrumentel læring", hvor læringen kun indebærer at blive bedre til at varetage sine interesser, modsat fx. opfattelsen hos Arendt. (Ibid., p. 44)

Der kan opstilles 3 centrale elementer i den deltagerdemokratiske tradition:

- deltagelse har læringseffekter for deltagerne
- deltagelse giver opslutning til politiske beslutninger til politisk autoritet
- medbestemmelse og autonomi er positive værdier i sig selv

2.3 Den diskursdemokratiske retning

Hovedkilden her er Habermas' diskursteori, som betoner deltagelsens betydning for demokratiets legitimitet og deltagelsens integrative funktion. Der lægges i denne retning særlig vægt på sondringen mellem politikken indhold og politikken procedure.

Hvor **deltager**demokraterne i høj grad støtter sig til den republikanske tradition, hvor politikken skal realisere det fælles bedste, så er **diskurs**demokraterne optaget af procedurer, dvs. fælles standarder for, hvordan man kommer frem til det fælles bedste. Habermas har således argumenteret for det diskursteoretiske perspektiv som et princip om regulering, hvis legitimitet betinges af, at de berørte anerkender denne efter at have deltaget i rationelle debatter. Tanken er, at det er forhandlingsprocesser baseret på diskursivt begrundede procedurer, som betinger udviklingen af en fælles politisk vilje.

Habermas kritiserer den **kommunitære**, republikanske demokratiforståelse og deltagerdemokraternes postulat om, at den offentlige diskurs hviler på en kollektiv identitet, hvor de demokratiske processer er knyttet til borgernes dyder, som er orienteret mod det fælles bedste. Hermed er det fælles bedste afhængig af et konkret etisk fællesskab.

Hos Habermas er det gennem borgernes politiske opinionsdannelse, at samfundet konstituerer sig som et politisk hele. I et moderne samfund kendetegnet af værdispluralisme og en flerhed af afgrænsede grupperinger og fællesskaber, med hver sin opfattelse af det fælles bedste, er det kun den politiske identitet som er fælles, og som udgør samfundets integrative element. (Nyseth, 1994, p. 7.) Den politiske identitet viser sig kun gennem offentlig debat, hvor "det bedste argument" sejrer - dvs. gennem deliberation.

Forskellene mellem diskursteorien og den kommunitære demokratiopfattelse kan illustreres på flere forskellige måder. I den diskursorienterede tradition tales der gerne om lokale offentligheder, som et udtryk for politiske fællesskaber, mens man i den kommunitære forståelse er optaget af **sociale fællesskaber**. Heroverfor betoner diskursdemokraterne de **politiske fællesskaber**, forstået som et rum for social differentiering, for konflikter, modsætninger og divergerende interesser. Det politiske fællesskab, dvs. det, der binder os sammen, er ikke ideen om det fælles bedste, men om et fælles "concern", dvs. at vi er sammen om forhold, som angår os og deltager i en kommunikativ proces, som kan ende med et resultat, der er det bedste her og nu. Der er således tale om et kommunikativt, og ikke et socialt, fællesskab samt en kontinuerlig proces, hvor det fælles bedste reproduceres gennem en uendelig dialog. Dette er den sammenbindende faktor, - ikke resultatet af processen i form af en fælles beslutning. I det diskursive/deliberative perspektiv er det koblingen mellem individets præferencer og processen som er det vigtige. Processen er vigtig for resultatet i den forstand, at individernes præferencer blandt andet formes gennem processen. (Ibid., pp. 7-8) Præferencer er således

ikke udelukkende givet på forhånd, men udvikles undervejs gennem den udveksling af information, argumenter og holdninger, som foregår. Perspektivet er mao. åbent, modsat det kommunitære, med forestillingen om, at det fælles bedste styrer kommunikationen, og det liberale, hvor det er aktørernes på forhånd satte interesser, som bestemmer udfaldet. I modsætning til deltagelsestraditionens undertiden lidt rodede forståelse af deltagelse og dens konsekvenser, er der i den deliberative forståelse ikke tale om "spill-over"-effekter. Ved deltagelse og deliberation udvikles udelukkende forståelse for ikke bare egne, men andres forståelser og fælles anliggender.

Politiske processer handler hos Habermas især om kompromiser og ikke etablering af konsensus. Konflikerende interesser og værdier, hvorom der ikke hersker konsensus, må således balanceres på andre måder, end gennem etisk diskurs. Instrumentel og dialogpræget kommunikation eksisterer side om side og er ofte blandet sammen. Politik kan ikke bare gøres til et spørgsmål om skabelse af moralsk forpligtigende fællesskab og konsensus om det fælles bedste, sådan som det ofte er tilfældet inden for integrationsorienterede republikanske forståelser - der er tale om to forskellige, men lige væsentlige aspekter af det politiske liv. (Hansen, 1994, p. 32)

De vigtigste forskelle mellem kommunitære og diskursive/deliberative retninger kan skitseres således, at hvor førstnævnte betoner fællesskaber og det sociale, så betoner den sidstnævnte offentlighed og det politiske. Ligeledes betones i den første konsensus, mens den sidste lægger vægt på "de mange forskellige meninger".

2.4 Sammenfatning

Hvis man skal sammenfatte omkring deltagelse i den liberale og de republikanske traditioner, kan der analytisk opstilles tre forskellige perspektiver på deltagelse: Det instrumentelle perspektiv, som knytter sig til den liberale demokratiopfattelse, samt det ekspressive- og læringsperspektivet, som knytter sig til den republikanske retning. (Lafferty, 1983) Det første betoner det vertikale medborgerskab, de to næste det horisontale medborgerskab.

Det instrumentelle perspektiv - deltagelse som magt og påvirkning

Deltagelse er defineret som primært rettet mod at manipulere eller ændre bestemte tilstande. Det er en målrettet og rationel form for handling, som sigter mod konkrete resultater. Centralt er princippet om de berørtes interesser og tanken om, at alle bør kunne deltage i beslutninger, som vedrører deres personlige interesser.

Det ekspressive perspektiv - deltagelse som eksternalisering og dialog

Motivationen for deltagelse er her først og fremmest rettet mod **aktiviteten** selv. I denne retning kan indplaceres både diskursdemokraterne og Arendt, som repræsentant for en filosofisk-antropologisk teori om menneskets egenart, hvor politisk aktivitet har status som den mest værdifulde af alle former for handling.

Læringsperspektivet - deltagelse som læring og bevidstgørelse

Pateman repræsenterer her en historisk-specifik læringsteori. Hendes mål er lighed i magt og midlet er deltagelse. I dette perspektiv skal demokratiet ikke blot opnås og tilkæmpes, det skal i mindst lige så høj grad opøves og læres.

Den deltagelsesorienterede gren af demokratidebatten har en lang tradition bag sig. Der er samtidig tale om en tradition, som især påpeger det lokale niveaus egnethed som træningsplads for politisk deltagelse. (Mill, 1946, p. 278) Et centralt tema er postulater om, at deltagelse lærings effekter for deltageren, og at deltagelse udgør en del af borgerens moralske dannelse. Forståelsen har rødder til Aristoteles, Rousseau, Toqueville og John S. Mill, som så deltagelse som en proces, der ledte til erkendelse af - ikke bare egne interesser, men også andre borgeres aspirationer og interesser - til gavn for samfundet som helhed. (Parry, Moyser & Day, 1992, p. 286)

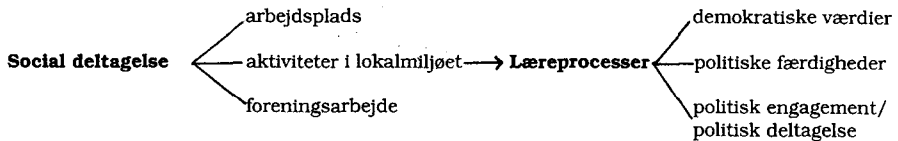
Deltagelse "educates individuals how to think publicly as citizens...Politics becomes its own university, citizenship its own trainingground, and participation its own tutor." (Barber, 1984, p. 152)

Antagelsen om læring vedrører såvel de kognitive aspekter, som selve tilegnelsen af erfaringer om, og færdigheder i forhold til, demokratiske procedurer og kompetencer. Jo større grad af deltagelse, des større integrativ effekt og accept af kollektive beslutninger. Samtidig ses deltagelse som værende kumulativ af karakter: deltager man først i én sammenhæng, er der større sandsynlighed for deltagelse i andre - og jo mere man deltager, des bedre bliver man til det. (Pateman, 1970, p. 25)

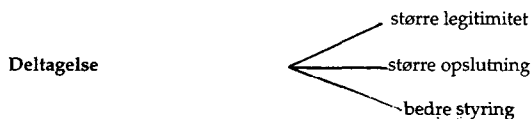
I det klassiske deltagelsessyn er Mill's tese, at der kan ske en transformation fra social deltagelse til politisk deltagelse. Der er hos Mill og senere deltagelsesdemokrater tale om (en sammenblanding af) antagelser om lærings effekter knyttet til deltagelse, som vedrører både individ- og systemniveau, som i nedenstående figur:

Individplan:

Systemplan:

3. Øget deltagelse som et problem

En demokratisk politisk kultur må kunne understøtte politisk deltagelse. (Almond & Verba, 1963, p. 178) Udøvelsen af et ansvarligt medborgerskab læres, idet borgerne samler "mod", opfanger nye horisonter og gradvist bliver bevidste om deres rettigheder som medlemmer af frie, politiske fællesskaber. (Birch, 1993)

"Although participation is a behavioral concept, it is one with strong normative overtones. Very few people think political participation is a bad thing.....many others believe that democracy would be enhanced in quality and perhaps improved in efficiency if the level of participation were increased, either through existing channels or through additional ones that ought to be established". (Birch, 1993, p.81)

I demokratiteorien samlet set er nogle for, mens andre er imod, øget politisk deltagelse. Elitedemokraterne (Schumpeter, 1976) mente således, at de brede masser burde holdes uden for deltagelse i politiske spørgsmål, lige undtaget det forhold at vælge de politiske eliter. Ofte

fremhæves som et generelt problem ved deltagelse sammenhængen med store sociale bias, som er dokumenteret i forskellige undersøgelser, hvor der påpeges en klar korrelation mellem uddannelse, indkomst, social status og køn på den ene side og politisk deltagelse på den anden. (Almond & Verba, 1989, p. 83) Væsentlige teoretisk-filosofiske diskussioner udspinder sig mellem de forskellige positioner i forhold til synet på politisk deltagelse. Den hyppigst fremførte kritik mod øget politisk deltagelse bunder i bestemte politiske styringsopfattelser, der har rødder i den aggregative deltagelsesopfattelse, hvor deltagelse ses som interesseartikulering. Der er her bekymring hvad angår **styringshensynene** og effektiviteten i forhold til den politiske proces. Kritikken går især på, at hurtigt ekspanderende borgerinddragelse stiller **for mange** krav til et - i forvejen - overbebyrdet politisk system. (Huntington, 1975). Man kan således få **for meget** af en god ting - politisk deltagelse - og borgernes deltagelsesaktivitet må nøje balanceres i forhold til behovene for administrativ effektivitet og rationel politikplanlægning. Expansionen af brugerrettigheder, der har været kendetegnende i de senere år, forrykker således sarte balancer, og resulterer i styringskriser i de vestlige demokratier. (Dalton R., 1988, p. 72)

Også ud fra spil-teoretiske antagelser har tanken om øget politisk deltagelse været anfægtet:

"The intensities of public and private orientations are independent of each other: an individual may have very strong "feelings" about a particular issue but only a weak motivation to participate in a collective effort "to do something about it", because participation involves a cost." (Czudnowsky, 1975, p. 167)

Kritikere fremfører ofte, at borgerne ikke selv er i stand til at vurdere deres egne interesser. Mange deltagelsesteoretikere tager det således for givet, at borgere er autonome og de bedste til at vurdere deres egne interesser. Men gennemsnitborgerne er ikke tilstrækkeligt aktive - og de er aktive i meget forskellig grad.

En anden type af kritik går på, at brugerindflydelsen ikke er reel, men baserer sig på dels en "Jeffersonisk" idealisme og et pragmatisk grundsyn og dels på en koopteringsstrategi, som udelukkende sigter mod at øge legitimiteten i forhold til politiske beslutninger og offentlige serviceydelser. Indflydelsen er således fiktiv, og i længden vil det være umuligt at opretholde en aktivitet og et deltagelsesniveau, der bygger på en illusion og opmuntrer til deltagelse og oplæring i rettigheder og demokratiske processer. "The "big lie" may work for a while, but as soon as someone points to the gap between myth and reality the political credibility of the system falters". (Wright J., 1976, p. 260) Fiktiv indflydelse og inddragelse på et falsk grundlag kan resultere i fremmedgørelse over for det politiske system. Individuer kan betragtes som værende fremmedgjorte over for det politiske system, idet omfang de ikke føler ansvarlighed

for det "and feel that its actions are neither their actions nor the actions of others whom they trust." (March & Olsen, 1989, p. 43)

4. Empiriske studier om læringseffekter i forhold til politisk deltagelse

Det forekommer evident, at Mill's og Pateman's hypoteser har været underkastet empirisk opmærksomhed, fordi de på samme tid er både interessante og kontroversielle. Der eksisterer således forskellige empiriske undersøgelser om politiske læringseffekter i relation til deltagelse (se fx. Hoff, 1995).

Johannes T. Pedersen diskuterer på basis af surveyresultater - om der er belæg for Mill's hypotese om, at politisk deltagelse har kumulative effekter på deltagelsen. (Pedersen, 1982, p. 558)

Mill interesserede sig især for "local government" som en skole i politisk deltagelse, idet omfanget af problemer her er mindre, end på nationalt niveau. Dels har borgerne her større mulighed for at blive valgt til et politisk embede, og dels lærer de "about politics by doing, not through formal instruction." (Ibid., pp. 557-8) Et klart empirisk "målingsproblem" i forhold til Mill's tese er imidlertid, at "...the educational effect of citizen political participation is long term. It is presumably built up gradually during the adult years as a cumulative effect of many encounters with politics, each of which by itself may have very small educational values for the participant." (Ibid., p. 559)

Politisk deltagelse defineres hos Pedersen som "those voluntary activities by which members of a society share in the selection of rulers and, directly or indirectly, in the formation of public policy". "The selection of rulers" er imidlertid den eneste politiske aktivitet som en majoritet af borgere i demokratiske samfund føler sig forpligtiget til at udføre - få personer er aktive ud over selve valghandlingen. (Nie & Verba, 1972, p. 560)

Pedersen tror, som Mill, heller ikke på afledte læringseffekter i forhold til valgdeltagelse, idet valg indtræffer sjældent, uden ledsagelse af andre politiske aktiviteter, og uden sammenhæng med "the public interest". Politisk deltagelse har kun læringsvirkninger, hvis denne bliver en del af folks hverdag. (Thompson, 1976, p. 43)

Blikket rettes derfor mod politiske aktiviteter, der rækker ud over selv valghandlingen. De data, som Pedersen henviser til, peger imidlertid ikke i nogen éntydig retning. Der findes eksempler på optimistiske fund:

"Surveys conducted in different countries have shown that respondents' degree of participation in politics correlates positively with feelings of political efficacy. This recurring finding is compatible with the interpretation that the experience of partici-

pation increases the level of citizens efficacy...Political efficacy exerts a powerful independent effect on political participation". (Pedersen, 1982, pp. 564-5)

Der er i de anvendte data en sammenhæng mellem øget politisk deltagelse og følelser af "personal efficacy"⁶. Der er imidlertid problemer i forhold til tolkningen af sådanne fund, fordi nogle vil se deltagelse som vejen til personlig realisering, mens andre vil opfatte selvagtelse som en forudsætning for politisk deltagelse - en flertydighed, som iflg. Pedersen, rummes i alle data vedrørende "the educational effect of non-electoral modes of participation".

Et studie af Stouffer and McClosky indikerer, at "political participation is associated with feeling for a certain type of general interest, namely democratic values and procedures. The evidence reviewed above offers some encouraging signs that participation in politics may foster an "active " character." (Ibid., p. 566)⁷ Andre studier har talt for "a gradual learning model of political activity. The longer one is exposed to politics, the more likely one is to participate." (Nie & Verba, 1972, pp. 138-48)

Lester Milbraith (1963, pp. 16-22) har undersøgt den amerikanske vælgerbefolkningens politiske deltagelse i forhold til et bredt udsnit af politiske aktiviteter.

Deltagelsen er her ordnet hierarkisk (dvs. at visse former for politisk handling ses som vægtigere og mere krævende, end andre), og den ses som værende kumulativ - personer som engagerer sig i én politisk handling, engagerer sig også i andre. (Ibid., p. 17)

Man kan dog rette det spørgsmål mod Milbraith, om det overhovedet lader sig gøre og giver nogen mening at forsøge at indordne politiske handlinger i et hierarki. Andre som Verba & Nie taler mod sådanne forsøg på rangordning. Forskellige politiske handlinger tiltrækker forskellige typer af personer, og kendetegnet for deres fund er snarere, at personer specialiserer sig i én form for deltagelse. (Verba & Nie, 1989)

Antagelsen om det lokale niveaus funktion som demokratiets træningsplads, understøttes af empiriske fund i komparative undersøgelser (Almond & Verba, 1963), hvor det viste sig, at borgernes "level of competence" var højest i de lande, hvor der var flest institutionelle

---

⁶"Personal efficacy" skal her ses som forhold vedrørende følelsen af at have politisk indflydelse. Der sondres undertiden mellem intern efficacy - vedrørende borgenes følelse af subjektiv kompetence - og ekstern efficacy - vedrørende borgernes opfattelse af det politiske systems responsivitet. (Andersen et al., 1994, p. 37)

⁷For henvisninger til konkrete undersøgelser af Pateman's hypotese om arbejdspladsen som "en skole i demokrati", se Elden, 1981 & Greenberg, 1981; i Hoff, 1995.

muligheder for lokal politisk deltagelse. (Pateman, 1970, p. 46) Dette understøtter, iflg. Pateman, Mill's tese, og Almond & Verba (1963, p. 149) peger desuden på chancerne for, at de kompetencer, der opbygges lokalt, kan forplante sig til det nationale niveau.

På den anden side er der andre studier, som ikke er optimistiske mht. høsten af politiske læringseffekter. Jane Loevinger⁸ konkluderer på en undersøgelse, at "the causal connections between political participation and growth of conscience must remain an article of faith." (Pedersen, 1982, p. 566)

På det nordiske plan er forskningen omkring politisk deltagelse omfattende (se fx. Martinussen, 1977; Peterson et al., 1989; Svensson og Togeby, 1986; Damsgaard, 1980). I "Medborgerskabsundersøgelsen" (Andersen et al., 1993) konkluderes, at interessen for politik og den politiske diskussion i befolkningen ikke er forringet. Derimod er der sket en forskydning, fra tidligere, hvor partier og fagbevægelse var massemobiliseringskanaler, til at de nu i højere grad er velfærdsstaten i sig selv, der er mobiliseringskanal.

Hoff og Goul Andersen har lavet en nordisk medborgerskabsundersøgelse i forlængelse af den danske.

I den forbindelse har Jens Hoff (1995) testet Pateman's hypotese om arbejdspladsen som "classroom" for transformation til politisk deltagelse. Hoff's data støtter, modsat andre internationale undersøgelser, **ikke** Pateman's antagelser om "spill-over"-effekter. At deltagelse på arbejdspladsen, i en skandinavisk kontekst, ikke kaster sådanne effekter fra sig, giver imidlertid ikke anledning til at konkludere, at der ikke på andre områder **kan ske** transformation fra social til politisk deltagelse eller fra "det lille" til "det store" demokrati.

Hoff peger da også på, at brugerdeltagelse i den offentlige sektor kan afstedkomme sociale læreprocesser i demokrati, og at selve de eksisterende institutionelle rammer kan være hindrende for politiske "spill-over"-effekter. (Andersen et al., 1993; Hoff, 1995)

Omvendt kan man måske klandre selve udgangspunktet - Patemas antagelser - for at være en kende naive og måske også utidssvarende. Mange af antagelserne fra Toqueville's klassiske studie af "uoplyste bønder i USA" går således videre til Pateman. Men tiderne har uægteligt skiftet, og folk kender idag i stort omfang både det "store" og "det lille" demokrati - alene udviklingen i informationsteknologien befordrer dette. Effekterne af deltagelse kan således være helt anderledes idag, og der er måske ikke behov for "træningsbaner" i demokrati. Langt de fleste survey-resultater, undtaget Jens Hoff's, viser, at social deltagelse avler politisk deltagelse.

---

⁸Loevinger: "Ego Development"; San Francisco, 1977.

Der kan naturligvis indvendes, at de ovennævnte empiriske resultater er indhentet i en anden kontekst, end den jeg opererer i - dels hvad angår historisk tidspunkt og dels hvad angår deltagelse knyttet til bestemte institutionelle arrangementer. Der kan således ikke **per se** afskrives politiske læringseffekter i forhold til brugerindflydelse og institutionalisering af forskellige typer af voice-muligheder i den offentlige sektor herhjemme. Jeg vil her forlade de empiriske undersøgelser af deltageshypotesen og vende blikket mod en nærmere bestemmelse af det politiske socialiseringsbegreb og den traditionelle opfattelse af dette.

5. Læring i forhold til politisk socialisering

Læring er et fundamentalt begreb for politisk socialiseringsteori. Alligevel er begrebet mere anvendt end forklaret. En gennemgående interesse i teorier om socialisering er formningen af individet gennem socialisering.⁹

Interessen for politisk socialisering og læring har rødder i 60'ernes og 70'ernes behavioralistiske undersøgelser af amerikansk ungdoms og skolebørns tilegnelse af politiske attituder og politisk opdragelse, og der deles et klart slægtskab med kognitiv psykologi. Udgangspunktet er undersøgelser, hvor der generelt er tale om enten et **psykologisk** eller et **politisk** afsæt. (Easton & Dennis, 1969).¹⁰

Det første beskæftiger sig med individuelle holdninger og handlinger (barnets politiske "attitudes", graden af politisk engagement, etc.) - mens det sidste i højere grad ser disse som aspekter med betydning i forhold til det politiske system - især dets "persistence". Tanken er, at dannelsen af politiske holdninger i sidste instans har implikationer for det politiske system, først og fremmest via tilhørsforhold til politiske partier. Den psykologiske tilgang (fx. repræsenteret ved Piaget) vægter heroverfor skabelsen af "selv"et og dannelsen af politiske h-

---

⁹ Undersøgelser viser, at politisk aktive personer har personlighedsprofiler, som er væsentligt forskellige fra dem, der kendetegner befolkningen generelt, og at personer "tiltrækkes" de politiske institutioner i forskellig grad med baggrund i sådanne profiler. Man har derfor stillet det spørgsmål: "Does political socialization require the development of particular types, 'the right kind of personality'?" Many say yes". (Direnzo., 1975, p. 33)

¹⁰Der kan også tales om en perceptions-dimension og en praksis-dimension ift. læring. En sådan skelnen fungerer således fint på et analytisk niveau, men desværre er der meget få, som beskæftiger sig med sammenhængen mellem de to dimensioner. Parry, Moyser & Day skelner mellem kognitive og affective læringseffekter: De kognitive vedrører øget viden om og forståelse af, hvordan "politik" fungerer - dvs. forhold som fx. hvordan processer forløber, tilgængelighed og adgang til det politiske system, repræsentation og forholdet mellem borgere og administration, mv. De affective effekter vedrører bla., om det er læring, som gør, at folks opfattelser og vurderinger af politiske processer og institutioner ændrer sig som et resultat af deltagelse. (Parry, Moyser & Day, 1992, p. 287)

oldninger - og der er ikke tale om nogen stor interesse for hinandens tilgange. I 60'erne var der i høj grad en tendens til at identificere "politisk socialisering" med studiet af "preadult" politisk adfærd - ikke mindst som en kritik af tidligere overbevisninger om, at borgeren "sprang ud" med fuldt udviklede politiske holdninger i det øjeblik denne debuterede i vælgerrollen, "eftersom børn ikke har nogen politiske tanker". (Sears, 1975, pp. 95-6)

Politisk socialiseringsteori udgør et forskningsfelt, som i høj grad synes lagt øde i 80'ernes og 90'ernes politiske teori. Omdrejningspunktet i teorierne er individet og det politiske rollebegreb - og hvad socialisering og samfundet "gør mod dette individ". Politisk adfærd betragtes i vid udstrækning som "learned behaviour":

"Political socialization refers to the learning proces by which the political norms and behaviours acceptable to an ongoing political system are transmitted from generation to generation". (Sigel, 1965, p. 1)

De mest prominente bidrag til retningen handler om tilegnelsen af politiske orienteringer (Easton & Dennis, 1969), tillæringen af værdier, holdninger og adfærd (Hess & Torney, 1967), politiske normer (Sigel, 1965) og borgernes politiske "modning" (Dawson & Prewitt, 1969).

De ovennævnte har rødder i en systemteoretisk tilgang til politisk socialisering, hvor inputs (demands og support) fra borgerne gennem eksisterende strukturer og processer transformeres til output af politisk/administrative autoriteter. De repræsenterer et syn på forholdet mellem borgere og det politiske system, hvor socialisering snævert ses som en instrumentel proces, der opretholder det politiske system. Easton & Dennis (1969) definerer en specifik politisk teori, som relaterer politisk socialisering i barndommen til variationer i det politiske systems "persistence". Tankegangen er her, at barnets første identifikationer med det politisk/administrative system - via figurer og roller, der fungerer som forbilleder for barnet (fx. politimanden og præsidenten, som "overhovedet" og som den "flinke/dygtige mand") - transformeres til personificerede symboler på det politisk/administrative system. Disse får implikationer for individets støtte til systemet, når det bliver ældre og får et andet forhold til de politiske institutioner, samt senere, når det bliver vælger og får "vælgeradfærd". (Sears, 1975, p. 112)

Et underliggende spørgsmål er således, hvordan politisk socialisering kan forklare opbakningen til det politiske system, og omvendt hvordan det politiske system påvirker den politiske socialisering - samt hvad der bidrager til forandring og stabilitet i det politiske system. Dette vedrører de implikationer, som politisk socialisering har for politisk adfærd generelt og formningen af politiske roller specifikt. Politisk socialisering producerer de fundamentale

holdninger i samfundet i forhold til det politiske system - og sigtet er at opnå forståelse heraf. Essensen i opfattelsen udtrykkes meget godt i Almond's funktionelle tilgang til det politiske system (Almond & Coleman (eds.), 1960) Her ses politisk rekruttering som en tilegnelse af specialiserede roller i forhold til det politiske system, som lærer borgerne de nødvendige færdigheder, udstyrer dem med politiske kognitive "maps", værdier, forventninger og orienteringer/"affects". (Czudnowski, 1975, p. 160)¹¹ Sigtet er i den forstand at forstå, ikke bare hvordan individer lærer at tilpasse sig den politiske orden - men også hvordan denne skabes og ændres. (Ibid., p. 193)

"Political socialization is all political learning, formal and informal, deliberate or unplanned." (Greenstein, 1965, p. 551) Politisk socialisering vedrører den læring og erfaring, som er med til at forme de menneskelige kapabiliteter, der understøtter den sociokulturelle orden. (Patrick, 1975, p. 192)

Teoretikerne på feltet omkring politisk "opdragelse" har især peget på 4 dimensioner som vedrører:

- politisk viden
- intellektuelle færdigheder
- færdigheder i forhold til politisk deltagelse
- politiske holdninger og værdier

Tankegangen bag og sammenhængen i ovenstående punkter kan i grove træk skitseres således: Politisk viden er for det første en forudsætning for at udøve indflydelse. Udviklingen af intellektuelle færdigheder inkluderer at foretage rationelle og moralske vurderinger og at forholde sig til andres holdninger.

Det er dernæst nødvendigt at have visse færdigheder for at opnå politisk indflydelse - det ultimative mål med politisk læring er ikke "knowing, but doing".

Det sidste punkt vedrører udviklingen af demokratiske, politiske orienteringer og -forståelser. Flertalsafgørelser som en demokratisk grundregel baserer sig i en vis udstrækning på, at en stor del af borgerne udviser "high levels of political interest and political efficacy". Der er således to forskellige læringsbegreber på spil i det ovenstående, som retter sig mod dels

---

¹¹Ichilov sonderer mellem "**affective, cognitive, and evaluative**" læringsrespons: "From a developmental point of view, an affective response characterizes early stages of development, whereas the cognitive and evaluative dimension express advanced stages and a more sophisticated understanding of the political and social world. Similarly, according to democratic theory, rational processes are considered superior to affective ones, as they concern citizens' capacity to act responsibly, to evaluate their actions, and to make choices (Pateman, 1979)". (Ichilov, 1992, p. 16)

opbyggelsen af kompetencer rettet mod politisk indflydelse og dels mod en generel demokratisk ansvarliggørelse - en dobbelthed, som også ligger indlejret i nedenstående citat:

"Advocates of participatory skill learning assume that the good citizen is competent to act in the political arena.....the overall goal of political education should be to increase ability to exercise influence in public affairs...In order to do that one must acquire competences in political knowledge and skill to influence public policy. Learning to define, describe, explain and evaluate - to know and think about political reality - should not be needs in themselves. Rather [people must]...seek applications of their knowledge and skills in the political arena. ..Only the politically competent person has the potential to make meaningful decisions about when and how to participate. Thus, political education should be a means to more widely distribute competences so that more people can have the opportunity to exert influence in public affairs if they choose to do so." (Patrick, 1975, p. 211)

Studiet af læring i forhold til politisk adfærd, som er kendetegnende for den behavioralistiske tilgang, er i høj grad rettet mod amerikanske skole- og college-elevs tilegnelse af politiske holdninger og adfærd. Studiet af ungdommens politiske attituder var især begrundet i antropologers og psykologers påstande om, at den tidlige politiske socialisering er mere basal, end senere lærings erfaringer, og at denne er særdeles resistent i forhold til forandringer. (Czudnowski, 1975, p. 187)

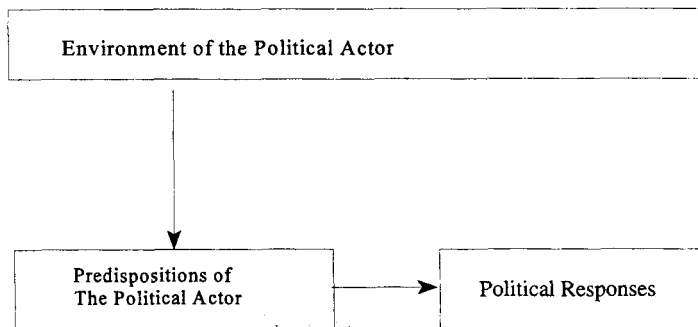
Koncentrationen omkring "childhood"- socialiseringen er naturligvis et forhold, som uundgåeligt har medført kritik, fordi senere perioder i livet kan siges at være mere betydende for politisk adfærd, idet individet her udsættes for og absorberer en betydelig mængde politiske påvirkninger. (Pateman, 1989, p. 72)

Politisk socialisering og politisk rekruttering ses i den behavioralistiske tilgang som processer, der udgør bindeledet mellem samfundet og det politiske system i transformationen til aktive politiske roller. Den baserer sig på en **metodologisk individualisme**, som betoner, at uanset om studiet gælder politisk handling i mindre grupper eller aggregerede størrelser, så er "the basic unit of analysis" altid individet - et grundsyn som bla. "nyinstitutionalismen" lanceres i opposition til, jvf. senere.

Individet optræder i tilgangen oftest som et *ubeskrevet blad*, på hvilket samfundet *præger* dets holdninger, værdier og adfærdsnormer (Baker, 1971, p. 593). Det er tale om mikropolitisk teori, som baserer sig på en systemtankegang og på lån fra den kognitive psykologis "stimulus-respons"-modeller, hvor individet påvirkes af omgivelserne ud fra en model som følger tankegangen:

Environment ---> personality ---> political behavior

Der er således tale om en særdeles systemteoretisk inspireret tilgang¹², hvor omgivelserne påvirker individets "predispositions", hvilket resulterer i politiske responser, som i nedenstående figur fra Greenstein (1975, p. 7):

En persons psykologiske dispositioner are "learned or socialized" og herfra udmøntes politisk adfærd. Antagelserne om individet som "Tabula rasa" - det ubeskrevne blad - kan imidlertid anklages for at være utilstrækkelige. (Greenstein, 1975, pp. 16-17) I det omfang, hvor politisk adfærd, som i ovenstående, reduceres til "learned behavior", må teoriene om politisk socialisering anfægtes, for i for høj grad at studere, hvad individer har lært, og ikke **hvordan** de har lært det pågældende.

5.1 Kritikken af "stimulus-respons"-tankegangen og den behavioralistiske tilgang

Den ovenfor skitserede systemforståelse har været kritiseret på flere forhold.¹³ Dels har tilgangen været angrebet for at overvurdere socialiseringspåvirkningernes betydning og for at

---

¹² Iflg. Easton er den systemteoretiske tilgang totalt dominerende i alle samtidens forskningsfelter.

¹³ "It is a curious feature of political socialization literature that politics is treated as the effect of the process, but hardly ever as its cause. Investigations rarely ask hard political questions about who benefits, who controls, and who attempts to control the process they study." (Connell. 1972-73, p. 181)

undervurdere de individuelle, biologisk-dynamiske faktorer.¹⁴ Især Renshon har her været ude med kritik. Det er for ham ikke nok at spørge, hvad omgivelserne gør ved individet. Han foreslår derfor en anden tilgang, som starter med at se på individet, fremfor på samfundspåvirkningerne. Udgangspunktet for læring er således for ham den individuelle motivation og karakter. Herefter kan man "proceed to analyze not only what the socialization of citizens implies for the functioning of political systems, but additionally, what the functioning of political systems implies for the mode (and range) of citizens character development." (Renshon, 1977, p. 40)

Dels har der været en udbredt kritik mod "stimuli-respons"-paradigmet og mod den politiske systemteori generelt, for tendensen til at fokusere på input- og output, fremfor hvad der sker i selve institutionerne (withinput), dvs. i "the black box" - samt hvordan denne "box" konkret er udformet organisatorisk set. Der fokuseres således i højere grad på, hvad der "er lært", fremfor på hvordan det pågældende er lært. Behavioralismen har i den forbindelse været kritiseret for at være "samfundscentreret", fremfor "statscentreret", dvs. at den har underbetonet hvad der sker i de politiske institutioner, og at den omvendt har overvurderet socialiserings- og kulturasperpekterne, hvilket jeg skal vende tilbage til senere.

Måske har kritikken ramt hårdt. Som nævnt er spørgsmål om politisk socialisering "nedtonet" kraftigt i de seneste årtiers politologiske forskning. Det er således ganske underfundigt, at Almond & Verba, som i deres "The Civic Culture" fra 1963 fremstod som nogle af behavioralismens bannerførere - som prototypen for retningen - med deres studier af vælgeradfærd, efter udgivelsen af "The Civic Culture Revisited" fra 1989 om amerikansk politisk kultur, må se sig kritiseret af Pateman, ud fra et argument om, at spørgsmål om politisk socialisering er "forsvundet" ud af analysefeltet.

I 1989-udgaven fastlægger Almond & Verba således politisk kultur som bindeleddet mellem mikro- og makropolitik, mellem individuelle politiske holdninger og den politiske strukturs funktion. (Almond & Verba, 1989, p. 33) Pateman anfægter dette syn på politisk kultur, for hvis man som Almond & Verba vil studere forholdet mellem kultur og struktur, hvordan kan politisk kultur da udgøre **et bindeled**, når den samtidig er den ene side af det forhold, der studeres?

Der er iflg. Pateman brug for en anden forståelse af et sådant bindeled, og dette udgøres af den **politiske socialisering**. (Pateman, 1989, pp. 68-9)

---

¹⁴ "Current debates about participatory democracy will profit by keeping in mind that frequent and consistent political participation may be dependent upon individual biological dynamics as well as upon abstract models of citizens obligations asquired during the socialization process". (Renshon, 1977, p. 39)

5.2 Opsamling på politisk socialisering og den behavioralistiske tilgang

Den behavioralistiske tilgang til social og politisk analyse koncentrerer sig om et deskriptivt og simpelt spørgsmål: Hvorfor handler aktører, som de gør og hvordan kan denne adfærd forklares? Fokus er på **observerbar handlen**, hvad enten denne er på et individuelt niveau eller på aggregerede størrelser. Enhver forklaring på adfærd skal kunne testes empirisk. Der er traditionelt fokus på politisk massedeltagelse og vælgeradfærd. (Sanders, 1995, p. 58)

Retningen blomstrer især i 50'erne, 60'erne og 70'erne, og den er solidt (filosofisk) funderet i positivistisk metodologi. Den er især blevet kritiseret for manglende fokus på strukturer og institutioner - dvs. "the big picture of social and political transformation" (Ibid., p. 67). Der accepteres ikke normativ teori og moralske udsagn - sådanne må være empirisk funderet. Samtidig lægges der afstand til hermeneutik og "dyb forståelse" af "human perceptions", omend der har været opblødning i forhold til dette hos moderne behaviorister. (Ibid., p. 64)

Behavioralismen opstår som en kritik af den "gamle" institutionalisme, som var kendetegnet af studiet af formelle-legale arrangementer, regler, procedurer og formelle politisk-/administrative organiseringer. Den tidlige institutionalisme er en retning, som har haft mange kritikere. Den mest prominente og indflydelsesrige er nok D. Easton, der blev forbillede for en hel generation af amerikanske, behavioralistiske forskere. De hidtidige studier af institutioner kunne ikke forklare alle variable i forhold til policy og registrerbare "facts", og de overså "the general framework within which these facts could acquire meaning". (Ibid., p. 48)

Den "gamle" institutionalisme var væsentligt forskellig fra behaviorismen. Den var meget lidt "samfundsorienteret", og dens politiske "statscentrering" var formel-legal og kunne ikke forklare gabet mellem formelle policyintentioner og reelle politikudfald.

Samtidig knytter der sig en teknologisk pointe til udbredelsen af behaviorismen som analytisk tilgang:

"The study of mass participation in politics has benefited greatly from the so called behavioral revolution in political science. The availability of facilities for analyzing large quantities of data nicely fits the needs of students of participation, and the fact that the individual citizen is usually the unit of analysis provides the large number of cases needed for quantitative analysis....The ready availability of voting data has led to a concentration on that activity as the indicator of political participation." (Greenstein, 1975, p. 61)

Brugen af "high speed computers" blev et basalt redskab i den politiske videnskab, og kom til at fungere som grundlag for startskuddet til den behavioralistiske revolution med udgangspunkt i survey undersøgelser, som hurtigt spredte sig fra USA til Europa. Omfattende dataregistreringer om baggrundskaraktistika, holdninger og adfærdsmønstre i forhold til individer blev fundamentet for avancerede matematiske analyser. På den led er der ikke sket store ændringer siden 60'erne. Studiet af politisk læring og adfærd er stadigt overvejende behavioralistisk - det er stadigt med fokus på individ, stratification, vælgeradfærd, surveys, osv. - og det er stadigt meget kvantitativt orienteret.¹⁵

Behavioralismen og det "klassiske" politiske socialiseringsperspektiv på læring var énsidigt fokuserende på den samfundsmæssige socialisering af det enkelte individ, og det mangler blik for den institutionelle og organisatoriske kontekst. Der er således kun i begrænset omfang opmærksomhed på deltagelsens **konsekvenser** og på spørgsmålet, i hvilket omfang, på hvilke områder, og under hvilke betingelser, deltagelsen gør en forskel i forhold til de offentlige institutioner, og i forhold til deres virkeform og responsivitet.

6. Læring i forhold til organisationer og institutioner (logic of appropriateness)

Det sidste læringsaspekt, som jeg vil behandle, har udgangspunkt i det tidligere omtalte organisatoriske læringsspor. Afsættet er her Kjell Arne Røviks studie af læring i en politisk forvaltning. Selv om Røviks tilgang kan siges at have fællestræk med det organisatoriske læringsspor, så er der langt fra tale om et énsidigt fundament i den management-teoretiske tradition, der kendetegner læringsopfattelsen i dette spor. (Se Menge, 1992; Argyris, 1992; Argyris & Schön, 1978) Der er således i højere grad tale om, at Røvik kombinerer flere forskellige læringsforståelser og -tilgange, her i blandt den politiske.

Hvad man lærer i en politisk kontekst er reguleret af den politiske fortolkningsproces. Politik er bla. meningsskabelse gennem aktiv fortolkning eller definering af virkeligheden. Lærings-systemer må forstås i lyset af et perspektiv som betoner politisk konflikt og kamp. (Røvik, 1988, pp. 32 & 124) Tolkninger af politiske virkninger vil ofte afspejle den politiske kamp om at etablere vindende virkelighedsdefinitioner (March & Olsen, 1976). Hvad man lærer af erfaringer er også politisk vigtigt, fordi lærdømmene ofte bliver til centrale præmisser ved udformningen af nye tiltag. Det er ikke tilfældigt, hvad man lærer i en politisk forvaltning og hvordan man lærer (Røvik, 1988, pp. 4-5), pga. -

---

¹⁵For en diskussion af, hvad casemetoder og feltstudier måske kan bidrage med i forhold til studiet af politisk læring, henvises til Kristensen, 1996.

- formel organisationsstruktur
- informationsadgang/-tilgang
- organiserede procedurer

Røvik opstiller 4 perspektiver på former for læring:

- Perspektiv 1: Den psykologiske tilgang - læring som reguleret af kognitive strukturer. Læring ses her som systematisk udvælgelse.
- Perspektiv 2: Den sociologiske tilgang - læring som reguleret af overindividuelle gruppenormer. Organisationer er institutioner - og normer, værdier og identifikationer knytter dem sammen - de udgør et referencesystem eller fortolkningsystem, som giver retning og regularitet til det enkelte organisationsmedlems læring og meningsdannelse.
- Perspektiv 3: Den politologiske tilgang - læring som reguleret af den politiske kamp for at definere virkeligheden. Det politiske spil konstituerer regler for, hvordan erfaringer skal tolkes.
- Perspektiv 4: Den økonomiske tilgang - læring foregår i ryk og nap, der udløses af, at organisationens omgivelser ændrer sig. Læring er her tilpasning til eksterne omgivelser.¹⁶ At være dygtig til at lære vil her sige, at være i stand til at opfange ændringer i omgivelserne og vælge de rigtige responser og strategier. (Ibid., p. 29)

Perspektiverne er ikke fuldstændig disjunkte klasser - de forskellige bidrag tilhører snarere forskellige forståelseskategorier eller udkigsposter. (Ibid., p. 9)

Antagelsen om, at kognitive strukturer giver regularitet til den måde, hvorpå individer lærer (jvf. det politiske socialiseringsperspektiv), har medført en ringe interesse for organisationskontextens indvirkning på individuel læring. Indsigten i de kognitive strukturer er imidlertid ikke i sig selv tilstrækkelig, det er vigtigt også at fokusere på, hvordan menings- og normfællesskaber nedfælder sig som "filtre" på individuel perception og giver retning bla. til, hvad og hvordan man lærer. (Ibid., pp. 15 & 19)

---

¹⁶Der er for mig ikke klart, hvorfor Røvik kalder dette perspektiv med fokus på organisatoriske omgivelser for en "økonomisk" tilgang, men da jeg i denne gennemgang er forholdsvis tro mod Røviks fremstilling, vil jeg fastholde denne benævnelse.

Meningsfællesskaber udgør således overindividuelle referencerammer, som virkeligheden fortolkes i lyset af - virkeligheden er socialt konstrueret. (Ibid., pp. 23-24) En organisations menings- og normfællesskab er således ikke en uafhængig variabel, når vi skal forstå, hvad der giver regularitet til læringsadfærd i formelle organisationer, idet adfærd bla. vil være betinget af enkeltindviders og organisationens gældende "theories in use". (Argyris & Schön, 1978) Organisationens "theory in use" er et meningsfællesskab, som er skabt af, men som **ikke er lig med** enkeltindvidernes "theory in use". (Røvik, 1988, p. 26) Organisationer kommer derfor til at præge individuel læring. Det gør de således dels gennem menings- og normfællesskabet, men også fordi, at hierarkisk placering og individets relation til organisationen kan bidrage til at strukturere forskellige læringshorisonter. (Ibid., p. 71)

Et analytisk problem i forhold til dette læringsperspektiv er, at der opstår en sammenblanding af individuelle og kollektive "læringer", og der sondres ikke entydigt mellem, hvad individer og hvad fx. "organisationer" lærer. Al form for læring kan naturligvis brydes ned til det enkelte individ - det er i sidste ende således ikke "organisationen", men det enkelte organisationsmedlem, som lærer. Læring forudsætter således tankevirksomhed og følger af den grund individer. Det er derfor mere relevant at tale om læring i organisationer, fremfor om "organisatorisk læring". Denne sammenblanding, som fx. optræder i det økonomiske perspektiv, kan naturligvis siges at være problematisk - og der besvares ikke nødvendigvis - og givetvis endda kun i sjældne tilfælde, hvordan sammenhængen mellem ændringer i omgivelser og responser herpå i organisatoriske sammenhænge reguleres. Et af dette perspektivs styrker er tilgængæld påpegningen af kontekstuelle betingelsessammenhænge mellem læring og individuel adfærd.

Læring kan således have karakter af respons på objektive ændringer i omgivelserne. Størrelsen på problemerne er afgørende for, hvilke typer og forløb og hvilke udfald, som vil følge af læringsprocessen. Det er altså omgivelserne, som i dette perspektiv giver regularitet til individuel læringsadfærd i formelle organisationer. (Ibid., p. 46)

- det er enkeltindvidener som lærer
- læring er problembetinget - og foregår som respons på større ændringer i organisationens omgivelser
- læring er diskontinuert - foregår i ryk (Ibid., p. 53).

Det er desuden centralt at se på, hvilket **læringsklima**, der kendetegner en konkret organisation. Hermed menes forhold, som påvirker folks bevidsthed om, og sensitivitet og kritiske sans overfor, erfaring som kilde til kundskab og læring. (Ibid., p. 148)

Dvs. hvor højt vægter organisationen - og hvor højt vægter omgivelserne, at erfaringsbaseret

læring i det hele taget inddrages som organisatorisk redskab.

Her har især den nyinstitutionelle variant inden for organisationsteorien med begreberne om "**strukturel og processuel isomorfi**" (Meyer & Rowan, 1977 & Scott, 1983) vist, hvordan forbilleder for gode organisatoriske strukturer og processer spredes og optages via imitation, frem for gennem rationelle selektionsprocesser.

Imitation - som et udtryk for spredning af myter om rationel organisationsadfærd - har samtidig som resultat, at kun et fåtal effektive og gode læringsystemer udvikles og videregives. (Røvik, 1988, p. 325)

Dette er samtidig et forhold, som har implikationer på aktørniveau, såfremt den individuelle læring analogt hertil er kendetegnet af læring gennem efterligning og erfaringsudveksling.

Imitation - "is the most extensive and persistent mode of social learning known to man".

(Dawson & Prewitt, 1969, p. 73) Imitation som læringsperspektiv og - forståelse rummer et **fundamentalt brud** med den læringsgenese, der ligger bag Renshon's anbefalinger af et udgangspunkt i individuelle, biologiske og dynamiske egenskaber. Der er her tale om et fokus, som tager udgangspunkt i institutionelle rutiner i det omfang, hvor socialiseringen af medlemmer i politiske institutioner og den læring, der er knyttet hertil, foregår ved, at "nye" deltagere lærer gennem "efterligning" af "gamle" medlemmers handlinger.

Læringsadfærden er her baseret på en "logic of appropriateness" og en regelbunden adfærd, frem for en strategisk og rationelt betinget adfærd.

Med regelbunden adfærd tænkes der ikke her så meget på regler, som er indført og gennemtruffet gennem tvang eller via politisk og organisatorisk autoritet, som på regler, der er "part of a code of appropriate behavior that is learned and internalized through socialization or education". (March & Olsen, 1989, p. 22) I læringsituationer knytter aktørerne mening til deres erfaringer, og fortolkninger af erfaringer og af andres handlinger foregår i institutioner i en handlingskontekst. (Ibid, pp. 39 & 51)

Der ligger i en sådan nyinstitutionel forståelse en tilgang til læring og deltagelse, som rummer væsentlige brud med de foregående læringsperspektiver, dels i forhold til den individorienterede forståelse (det politiske socialiseringsperspektiv) og dels det instrumentelle og den republikansk-kommunitære (men ikke den republikansk-deliberative) position. I den nyinstitutionelle tilgang (hos fx. March & Olsen) ligger en forståelse af "det politiske menneske", som hverken et fra naturens side sat nytte- og egeninteresseorienteret individ eller et fra samfundets side determineret socialt væsen. (Hansen, 1994, p. 19)

Der ligger heri et andet aktørsyn, som bryder med eller modificerer forestillingen om en "political man" som en selekterende og rationel læringsaktør, og som peger på en "logic of appropriateness" som udgangspunkt for forståelse af læringsadfærd. Der lægges således mere

vægt på den konkrete, organisatoriske og institutionelle udformning af det politiske liv, som giver "det politiske menneske" en bestemt organisatorisk eksistens, samtidig med at der fokuseres på den politisk-endogent pågående identitets- og interessedannelse. (Ibid., pp. 30-31)

Der peges her på nødvendigheden af en kontekstualisering af læringsadfærden, hvor det er den organisatoriske og institutionelle sammenhæng, som giver regularitet til handlinger, og hvor forståelsen om organisatorisk og processuel isomorfi bliver central, idet der via omgivelserne knyttes forestillinger om rationel handlen til bestemte former for organiseringer og bestemte processer, som transformeres til forbilleder for organisatorisk adfærd og derigennem også til læring i institutionelle sammenhænge.

Denne forståelse vil få implikationer for, hvordan vi skal studere, og hvordan vi skal forstå den læring, som må formodes at være følgesvend til de nye typer af deltagelse, der knytter sig til brugerinddragelsen i de velfærdsstatslige institutioner.

8. Brugerbestyrelser, politisk læring og "empowerment"

Udviklingen af velfærdsstaten kan siges at have gjort det svært - hvis ikke umuligt - at skille stat fra civilsamfund, fordi hverdagslivet i stigende grad er smeltet sammen med statslige, og her især kommunale, aktiviteter. I den forbindelse er der tale om en udvidelse af brugerrettighederne, og i en vis forstand om en "empowering" som en forøgelse af mulighederne for beslutningstagen i relation til de velfærdsstatslige institutioner. Dette er et forhold, som forøger interessen for at relatere spørgsmålet om empowerment til spørgsmål om medborgerskab, deltagelse og politisk læring.

Med Hirschman (1970) er der basalt set kun to muligheder for at "empower" borgeren: enten via brug af exit eller voice. Exit og voice må betragtes som komplementære indflydelsesmuligheder og begge kan udgøre en del af en empowerment-strategi. I tilknytning til "the learning-society"-perspektivet (Ranson & Stewart, 1994) fremholdes voice som en central og farbar vej at gå. Tilgængæld er voice et meget mere tvetydigt begreb, end exit og kan være alt fra vilde protester til stille mumlen i krogene. Voice er "political action par excellence" (Hirschman, 1970, pp. 15-16), og det er værd at påpege Hirschmans bemærkning om, at "loyalty", forstået som support og legitimitet i forhold til det politiske system forstærker sandsynligheden af voice. (Burns et al., 1994, p. 42)

Politisk læring har en central plads i udviklingen af medborgerskabet, både hvad angår muligheder for deltagelse, og hvad angår de demokratiske færdigheder og udviklingen af fælles forståelser. "Much needs to be learned if civic rights are to be exercised, civic duties are

to be performed and a life of civic virtue is to be pursued". (Heater, 1990, p. vii)

"Local government" fremhæves, som vi har set, ofte som en skole, hvor demokratiske færdigheder opøves og udvikles, og hvor demokratiets "infrastruktur" fastlægges. Samtidig har Stewart advaret mod den tiltagende "brug" af brugerråd, fordi de rummer fare for skabelsen af lokale eliter, som ikke er ansvarlige på helhedens vegne - og fordi medlemskab af disse organer stort set er ukendt lokalt, samt fordi rådene ikke lever op til standarder for åbne møder, adgang til information, osv. Samtidig tvinges medlemmerne ikke til at forholde sig til spørgsmål om "political and economic power". (Burns et al., 1994, p. 266) Der er således i relation til brugerbestyrelserne forhold, som er interessante at få afdækket, og der kan på mange felter være mening og relevans i at genopdyrke og studere brugerindflydelsen i et politisk læringsperspektiv.

Ifølge Lundquist (1991) har moderniseringsdebatten i forhold til den offentlige sektor været domineret af en rationalitetsdiskurs, frem for en demokratisk diskurs. Hvis målet derimod er et "learning society" med deltagelse af "learning political men", så må der stilles flere spørgsmål i forhold til brugerindflydelsen som et håb om en "kur" for demokratiet i forhold til øget integration mellem borgerne og mellem borgerne og politikerne. Ifølge Torpe er der opstået omfattende forhandlingsnetværk mellem staten og "berørte parter" i samfundet (Pedersen et al., 1994). Den politiske "samtale" kan siges at være blevet styrket, men ofte er deltagerne repræsentanter for forskellige eliter - økonomiske, organisatoriske, politiske og administrative, - og samtalerne foregår i lukkede rum. Torpe ser denne udvikling som en styrkelse af en liberal, utilitaristisk demokratimodel, frem for en diskursdemokratisk model. (Andersen & Torpe, 1994, pp. 26-27)

Burns et al. betoner analogt hertil, at udviklingen af "local government" ikke énsidigt kan baseres på "economic man"-opfattelser af politik og politiske deltagelse samt management-teori - men derimod må forholdes til politisk teori. (1994, p. 30)

Der må sondres mellem borgere og brugere i en forstand, hvor disse ses som respektivt politiske og økonomiske størrelser:

"On this argument the citizen is concerned with the welfare of the community as a whole and accepts the primacy of the common good. In contrast the concept of the consumer can be viewed as the last in a long strain of models that depict man as a greedy, selfinterested, acquisitive survivor... a creature of great reason devoted to small ends...[in] a world of carrots and sticks." (Barber quoted in Gyford, 1991 b, p. 19; Burns et. al. 1994, pp. 48-9)

9. "Rediscovering political man"?

Spørgsmål om politisk læring og politisk socialisering er, som vi har set, overvejende i litteraturen koblet til et teoretisk, normativt demokratisk deltagelsessyn og til et individuelt, under tiden kognitivt, niveau ud fra et behavioralistisk approach. Samtidig opererer de fleste forståelser inden for et instrumentelt-strategisk orienteret forståelsesunivers, hvor politik ses som et spørgsmål om forskellige individers og grupperes strategiske og instrumentelt-rationelle forfølgelse af deres respektive interesser og mål. Den politiske adfærd har i relation hertil karakter af en kalkulatorisk målorienteret adfærd. (Hansen, 1994, p. 21)

Det er derimod sparsomt med forsøg på at forholde spørgsmål om politisk læring til spørgsmål om de integrative aspekter ved deltagelse og dannelsen af politiske identiteter i et politisk fællesskab og en institutionaliseret offentlighed.

Politiske læringseffekter er ikke empirisk velbeskrevne - et forhold, som utvivlsomt kan relateres til den politiske adfærdsforskningens forkærlighed for udbredte survey-metoder (Sanders, 1995, p. 287), og sidstnævntes manglende evne til at indfange sådanne effekter. (Kristensen, 1996)

Der er behov for at forklare, hvorfor og hvordan de eksisterende politiske institutioner beforder, eller ikke beforder, læring.

Dette fordrer dels processuelt anlagte forståelser: hvordan sker dannelsen af politiske identiteter gennem offentlig debat i et politisk fællesskab, samt strukturelt anlagte forståelser, som i sidste ende vedrører spørgsmålet: hvordan skal samfundets institutioner indrettes for at være i overensstemmelse med demokratiske værdier? Dette berører fundamentalt spændingen mellem fællesskab og fælles identiteter på den ene side og individuel autonomi på den anden side. (Sørensen, 1996, pp. 84-96)

Et skridt på vejen i denne retning kunne være en kobling af den metodiske individualisme, der kendetegner den "klassiske" behaviorisme med strukturelle og institutionelle forståelser. Hvis skabelsen af præferencer, identiteter, interesser og "kapabiliteter", som i det nyinstitutionelle perspektiv, sker endogent, hvordan foregår da sådanne dannelser, og hvilken betydning får de for de integrative aspekter af demokratiet?

Hvordan skabes et politisk fællesskab og en institutionaliseret offentlighed, der både giver grundlag for offentlig debat (deliberation) og fælles forståelser, og hvor individernes politiske identiteter og fællesskabsfølelse bliver dannet til støtte for demokratiets politiske orden (Sørensen, 1996, p. 87) - uden at dette nødvendigvis resulterer i en fuldstændig "sammensmeltning af fortolkningshorisonter" (Gadamer, op cit. Taylor Charles, 95:225-287) som hos Sørensen?

March & Olsen "lancerede" i høj grad deres bidrag til "nyinstitutionalismen" i en kritik af den samtidige politiske videnskab, og her især behavioralismen og rationalistiske, "economic man"-orienterede forståelser, for at være hhv. **kontekstuelle**, dvs. fokuseret på den sociale kontekst hvori politisk handlen udfolder sig, uden (tilstrækkelig) blik for de statslige institutioners selvstændige forklaringskraft; samt **reduktionistiske og utilitaristiske** i forsøgene på at forklare politik som resultatet af individuelle handlinger - handlinger baseret på egen nytte-maximering. (Rhodes, 1995, p. 53)

Nyinstitutionalismen er således en kritik af den aktør- og adfærdsoverrettede tilgang inden for politologien. "Over for denne tilgangs betoning af det enkelte individ og dets adfærd som den grundliggende analyseenhed betoner March & Olsen, at aktører og deres adfærd ikke kan forstås uden om de institutionelle rammer, hvori aktørerne indgår, og uden om de institutionelle former, hvorigennem adfærden foregår." (Hansen, 1994, p. 15)

Renshon har, som det fremgår af nedenstående citat (som medtages i nogen længde), været ude med en kritik af den politiske adfærdsforsknings manglende blik for de institutionelle og processuelle faktoreres betydning, og han nedfælder sig i den forstand som fortaler for et institutionelt anlagt perspektiv, uden at læringsforståelsen i det politiske socialiseringsperspektiv samtidig negligeres:

"Rather than focussing primarily on the implications of political socialization for the functioning of the political system, it would in addition focus on the impact of political processes on political socialization. Put in another way, this perspective would examine the reciprocal processes involved in assessing the impact of who gets what, when, and how and who learns what and so forth...This approach begins conceptually with the individual person and attempts to see how current distributional arrangements, coupled with individual capacities and needs, impact upon who learns what from whom; when; how and with what effects and implications...It will require extensive attention to the linkages between character, political beliefs, and political behavior both toward and within political institutions. The attention to institutions will strike some as a regression to a focus against which the behavioral movement rose in protest. Yet a return to the study of institutions may function as an important vehicle for understanding the process by which individual socialization outcomes are translated into systemic effects seems potentially profitable. Clearly the two approaches (individual and systemic) are different sides of the same coin; They are complementary, not mutually exclusive...Yet, to the extent that either succeeds in empirically establishing the reciprocal linkages between individual political outcomes (who gets what, etc.) and political socialization (who learns what, etc.), political analysts will

have developed two not necessarily incompatible justifications for the field."
(Renshon, 1977, p. 43)

Det forekommer mig i relation til ovenstående oplagt, at den adfærdsorienterede "political man"-tilgang til politisk læring kan forstilles at kunne indgå i en frugtbar **syntese** med det nyinstitutionelle perspektiv i en fokusering på og vægtning af den **endogene** dannelse af interesser og præferencer og den relaterede politiske læring og socialisering. Den institutionelle tilgang til forståelse af det politiske liv blev glemt eller tilsidesat med den behavioralistiske aktørorientering og de sociologisk-samfundsorienterede tilgange til forståelse af de politiske processer. March & Olsen "genopdager institutionerne" og de symbolsk-ekspressive og integrationsdannende dimensioner af det politiske liv. (Hansen, 1994, p. 20)

"Politics develops values and identities. Political identities, such as those of the citizen, evolve endogenously within a political process that includes conflict, public discourse, civic education and socialization". (March & Olsen, 1994, p.17)

En syntese, som den ovenfor skitserede, vil søge at rumme såvel "statscentrerede", organisatorisk-institutionelle synsvinkler og "samfundscentrerede", interessebaserede og politisk-strategiske synsvinkler.

Hermed er vi i en vis forstand kommet teoretisk "full circle", idet de tidlige studier af "political man" og politisk socialisering voksede frem i en behavioralistisk bølge, som var en protest mod den "gamle" institutionalisme og dens rigide fokuseren på formelle strukturer, regler og rutiner. Senere har "nyinstitutionalismen" vokset sig stærk i en protest mod den metodiske individualisme, der kendetegner behavioralismen, og **måske netop** i parringen af disse tilgange ligger der muligheder for en øget forståelse af politiske læringseffekter og deres kobling til institutionelle sammenhænge.

Spørgsmålet er så, hvordan og i hvilken grad lokale, politiske institutioner bidrager til empowerment, øget deltagelse og til politisk læring. Og skaber den eventuelle lokale politiske myndiggørelse samtidigt politisk engagement på overliggende niveauer? Det er således en udbredt antagelse, at det "lille demokrati" bedre end det "store demokrati" evner at fungere som et aktivt medborgerskabs genese og som fundamentet for videreudviklingen af en demokratisk politisk kultur.

På dette felt er skolebestyrelserne, som er mit empiriske felt, interessante enheder. Dels fordi de er koblet til det lokale niveau, og dels fordi de som "politiske arenaer" er små, og har en forholdsvis kort historie bag sig og derfor ikke må antages at have faste, institutionaliserede

SOP's¹⁷. Politiske institutioner er samlinger af SOP's og strukturer, som forsvarer og definerer værdier, normer, interesser og identiteter. "Powerfull institutions and individuals in them find it less important to monitor and learn from their experience and thus become less competent at doing so". (Ibid., p. 47) Skolebestyrelser kan i relation hertil siges at være interessante læringsenheder, fordi de ikke udgør store og magtfulde institutioner med en lang historie bag sig.

Politiske institutioner skaber bestemte regler - de definerer "the rules of the game". De har effekter på, hvilke vurderinger, som etableres i et samfund, fx. hvad vi opfatter som fælles kultur, kollektiv identitet samt legitimitet og solidaritet. (Rothstein, 1994, p. 24) De politiske institutioner har, hvad March og Olsen benævner som "political effects", dvs. politisk konstituerende effekter, der rækker ud over deres indholdsorienterede "policy effects". Heri ligger samtidig en forståelse af politikken ikke-instrumentelle, symbolsk-ekspressive samt fællesskabsdannende dimensioner, som går ud over den instrumentelle forståelse af deltagelse. De enkelte aktørers politiske handling kan ikke forstås som blot et spørgsmål om rationel, strategisk forfølgelse af egne interesser, men er også bestemt af regler, rutiner, normer, traditioner - af en "logic of appropriateness", som foreskriver en bestemt, passende adfærd. (Hansen, 1994, pp. 15-20)

Det er i studiet af institutioner nødvendigt at anlægge en kontekstuel metode. Policyfelter er forskellige mht. de strukturer og processer, der knytter sig hertil. Det er vigtigt, at "recognize that every significant aspect of any social process is actually or potentially affected by the context of which it is part and with which it interacts." (Lasswell, 1975, p. 446) Derfor må det også antages, at de læringsbetingelser, der er koblet til forskellige policyfelter og til de relaterede institutionelle arrangementer har implikationer for læringsbetingelserne. Det er således også væsentligt at anlægge et policyorienteret approach.

10. Konklusion

Ideen om "the learning society" baserer sig på dannelsen af integrative og fællesskabsdannende politiske processer, dvs. udviklingen af en fælles politisk kultur, med hvad det indebærer mht. øget forståelse for forekomsten af forskellige præferencer, interesser og konflikter, og måske især accept af sådanne forekomster.

"Fællesskab er et resultat af, at der eksisterer konflikter og interessemodsatninger, men det er samtidig en måde at leve med disse konflikter og modsætninger på. Et

---

¹⁷Standard Operating Procedure.

argumentationsfællesskab er nødvendigt for at kunne tage beslutninger på trods af interessemodsatninger...Fællesinteresser er således ikke nogle, som blot kan lægges sammen af de enkelte egeninteresser. De er ikke givet *forud* for den politiske proces, men skabes og realiseres *i* denne, hvor interesser konfronteres". (Jørgensen og Dalsgaard, 1994, pp. 36-37)

Udviklingen af sådanne fællesskaber beror på etableringen af en kommunikativ, fremfor en udelukkende strategisk rationalitet. Den forudsætter imidlertid samtidig, at der i de offentlige fora tages reelle beslutninger og delegeres reel indflydelse - dvs. ikke kun information og orientering, for så er der ikke basis for udvikling af fælles forståelser. "Integrative processes treat conflict of interests as the basis of deliberation and authoritative decision rather than bargaining. They are directed by a logic of unity, rather than a logic of exchange." (March & Olsen, 1989, p. 128)

Fra flere sider påpeges behovet for "civic education" via deliberation, samtidig med en påpejning af, at en sådan offentlighed må være oprigtig:

"Education in the principles of unity, selflessness, and possibilities of human development is a frequent objective of a society, but the political socialization of citizens to those ideals is not reliable succesful. Without such integrity, the persuit of unity becomes a sham. Agreement is coerced or manipulated, rather than secured through honest discussion." (Ibid., p. 132)

Idcalet om en "the learning society" og en "learning political man" må antages at hvile på en præmis om, at forventninger til reel indflydelse via deltagelsen tilgodeses.

I relation til brugerindflydelse via brugerorganer, som udgør differentierede deloffentligheder, er det nødvendigt at være opmærksom på, at bestemte typer af brugerroller definerer forskellige typer af interesser - og at specifikke brugerinteresser ofte er i konflikt med fællesinteresser. Brugerindflydelsen, som den kendes fra dagens offentlige sektor herhjemme, baserer sig på partsinteresser. Brugerrådene repræsenterer det privatiserede demokrati og en instrumentel demokratiforståelse. De er i denne forstand først og fremmest en ny efterspørgselsorienteret kanal, som sigter mod forbedring af de offentlige serviceydelser, uden krav om, at de forholder sig til helheder og fællesskaber. I den offentlige sektor forekommer det imidlertid i de færreste tilfælde, at tilkæmpede fordele for ét individ eller én gruppe er omkostningsfri for øvrigheden. Brugerrådene kan derfor bidrage til en yderligere opsplitning af medborgerskabet, hvor enkeltsags- og særinteresser får vind, og hvor funktionelle aspekter og særinteresser får forrang frem for territorielle aspekter og fællesinteresser.

Det skal være min **hypotese**, at brugerorganerne som politiske institutioner definerer og fungerer befordrende for bestemte politiske ordener, og definerer bestemte aktør- og handlingsrationaliteter, som værende "passende". Det skal samtidig være min hypotese, at sådanne ordener er "aggregeringsorienterede", dvs. præget af aktører, der på kalkulatorisk-strategisk vis forfølger forestillinger om egne og særlige interesser, frem for "integrationsorienterede, dvs. præget af aktører, der forfølger forestillinger om, hvad der det fælles bedste. (Hansen, 1994, p. 31)

Det vil, på trods af disse antagelser, være forkert, som Jon Elster, udelukkende at fastsætte deltagelsen som værende en udelukkende instrumentel aktivitet. (Lafferty, 1983; Hansen, 1994; Kristensen, 1995) Det vil ligeledes være "for tidligt" at afskrive læringseffekter i forhold til brugerbestyrelserne. I hvert fald må det afdækkes, om de findes, og hvordan de i givet fald tager sig ud. Dette agter jeg så at forsøge at gøre med inspiration i den tidligere skitserede syntese og de behandlede læringsperspektiver og -forståelser.

Litteratur

- Almond & Coleman (eds.) (1960): "The Politics of the Developing Area"; Princeton.
- Almond & Verba (1963): "The Civic Culture", Princeton.
- Almond & Verba (eds.) (1989): "The Civic Culture Revisited", Newsbury Park.
- Andersen J. et al. (1993): "Medborgerskab. Demokrati og politisk deltagelse". Herning Systeme.
- Andersen J. & Torpe L. (red.) (1994): "Demokrati og politisk kultur." Herning Systeme.
- Argyris C. (1992): "On Organizational Learning", Blackwell.
- Argyris & Schön (1978): "Organizational Learning", Addison-Wesley.
- Baker D. (1971): "Political Socialization: Parameters and Dispositions", Polity, 1971:3, pp. 586-600.
- Barber B.J. (1984): "Strong Democracy. Participatory Politics for a New Age". Berkeley.
- Bergh Trondh (red.) (1983): "Deltakerdemokratiet", Oslo Universitet.
- Berry (1989): "The Idea of a Democratic Community", Hemmel Hempsted.
- Birch Anthony (1993): "The Concepts and Theories of Modern democracy", Routledge, London.
- Burns D. et al. (1994): "The Politics of Decentralization"; Macmillan.
- Connell R.W. & Goot M. (1972-73): "Science and Ideology in American Political Socialization Research", Berkeley Journal of Sociology, 1972-1973, 27, pp. 166-193.
- Czudnowski M. (1975): "Political Recruitment", i "Greenstein (ed.), Vol. 2, Kap. 3.
- Dahl R. (1985): "A Preface to Economic Democracy"; Cambridge.

- Dalton R. (1988): "Citizens Politics in Western Democracies", Newbury Park.
- Damsgaard E. et al. (1980): "Folkets veje i dansk politik", København: Schultz.
- Dawson & Prewitt (1969): "Political Socialization", Little Brown.
- Direnzo G.J. (1975): "Socialization for Citizenship in Modern Democratic Society", i Ichilov (ed.), 1990.
- Easton & Dennis (1969): "Children in the Political System", McGraw-Hill.
- Ejersbo Niels (1996): Dansk Selskab for Statskundskab, apr. 1996.
- Elster Jon (1983): "Offentlighed og deltagelse", i Bergh T., 1983.
- Elster Jon (1983): "Sour Grapes", Cambridge.
- Eriksen Erik Oddvar, red., (1993): "Den offentlige dimension", Tano, Oslo.
- Friedmann John (1992): "Empowerment", Blackwell.
- Greenstein F. (1965): "Children and Politics", New Haven.
- Greenstein F. (1975): "Personality and Politics" i Greenstein & Polsby (eds.): "Handbook of political science", vol. 2, Addison-Wesley, 1975.
- Greenstein & Polsby (eds.): "Handbook of Political Science", vol. 2, Addison-Wesley, 1975.
- Habermas J. (1981): "The Theory of Communicative Action", Vol. 1, London.
- Hansen Karin (1994): "Institutioner betyder noget", Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning, Aalborg Universitet.
- Heater D. (1990): "Citizenship: The Civic Ideal in World History, Politics and Education", London.
- Hess & Torney (1969): "The Development of Political Attitudes in Children", Aldine.

- Hirschmann, A.O. (1970): "Exit, Voice and Loyalty", Harvard Press University.
- Hoff J. (1995): "Demokrati på arbejdspladsen: Interessevaretagelse eller "skole i demokrati"?" i Madsen M. et al.: "Demokratiets mangfoldighed: Tendenser i dansk politik". Forlaget politiske studier.
- Huntington S. (ed.) (1975): "The Crisis of Democracy", New York University Press.
- Ichilov O. (ed.) (1990): "Political Socialization, Citizenship, Education and Democracy", Teachers College, Colombia University.
- Jørgensen Henning & Dalsgaard Lene (1994): "Det offentlige", DJØF.
- Keane J. (1988): "Civil Society and the State", London.
- Keane J. (1988): "Democracy and Civil Society", London.
- Kristensen N.N. (1995): "Demokrati, deltagelse og brugerindflydelse - politisk læring set i lyset af forskellige demokratiperspektiver": Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning, Aalborg Universitet, april 1995.
- Kristensen N.N. (1996): "Feltstudier. -Metodiske og videnskabsteoretiske overvejelser forud for gennemførelsen af en konkret caseundersøgelse". Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning, Aalborg Universitet.
- Lafferty William (1983): "Deltakelse og demokrati. Momenter i en uendelig dialog", i Bergh T., 1983.
- Lasswell H. (1977) "Political Socialization as a Policy Science" i Renshon (ed.), 1977.
- Lipset S.M. (1959): "Political Man", Heinemann, London.
- Lundquist L. (1991): "Förvaltning och demokrati", Lund.
- March James G. & Olsen Johan P. (1989): "Rediscovering Institutions. The Organizational Basis of Politics", The Free Press.

- March James G. & Olsen Johan P. (1994): "Institutional Perspectives on Political Institutions". Working Paper no. 2, 1994.
- March J. & Olsen J.P. (1976): "Ambiguity and Choice in Organizations", Bergen.
- Marquand D. (1988): "The Unprincipled Society", Jonathan Cape Ltd.
- Marshall T.H. (1950): "Citizenship and Social Class", Cambridge.
- Martinussen W. (1977): "Fjerndemokratiet", Oslo: Gyldendal
- McClosky H.: "Political Participation" i D.L. Sills (ed): "International Encyclopedia of the Social Sciences vol. 12, New York.
- Menge P. (1992): "The 5. Dimension", Blackwell.
- Meyer J.W. & Rowan B. (1977): "Institutionalized Organizations: Formal Structure as Myth and Ceremony", American Journal of Sociology 83: 340-363.
- Milbraith L. (1965): "Political Participation", Chicago.
- Mill J.S. (1946): "On Liberty and Considerations on Representative Government", London.
- Mouritzen Per (1994): "Den gode politik og borger", Grus nr. 44, 1994.
- Nie & Verba (1972): "Political Participation" i Greenstein & Polsby (eds.), Handbook of Political Science", Vol. 4.
- Nyseth Torril (1994): "Demokratiteoretiske perspektiver på lokale delatelsesformer som lokalutvalg og brukerorganer", paper præsenteret på forskningsseminar, Aalborg Universitet, 28.11. 1994.
- Parry, Moyser & Day (1992): "Political Participation and Democracy in Britain", Cambridge.
- Pateman C. (1970): "Participation and Democratic Theory", Cambridge.
- Pateman C., (1979): "The Problem of Political Obligation", Cambridge.

- Pateman C., (1989): "The Civic Culture: A Philosophic Critique" i Almond & Verba (eds.), 1989.
- Patrick J.J. (1977): "Political Socialization and Political Education in Schools" i Renshon (ed.), 1977.
- Pedersen Ove Kaj, m.fl. (1994), "Demokratiets lette tilstand", Spektrum.
- Pedersen J.T. (1982): "On the Educational Function of Political Participation: A Comparative Analysis of John Stuart Mill's Theory and Contemporary Survey Research Findings". Political Studies, nr. 30, 1982, pp. 557-568; Oxford.
- Petterson et al. (1989): "Medborgernas makt", Stockholm: Carlsons.
- Ranson S. (1994): "Toward the Learning Society", Cassell.
- Ranson S. & Stewart J. (1989): "Citizenship and Government: The challenge for management in the public domain", Political Studies, 1989, nr. 37.
- Ranson S. & Stewart J. (1994): "Management for the Public Domain", St. Martin's Press.
- Renshon Stanley A. (ed.) (1977): "Handbook of Political Socialization", The Free Press.
- Rhodes R.A.W. (1995): "The Institutional Approach", i Marsh & Stoker (eds.), 1995
- Rothstein Bo (1994): "Hvad bør staten gøre?", SNS Förlag.
- Røvik K.A. (1988): "Læringssystemer og læringsatferd i offentlig forvaltning", Tromsø.
- Sanders D. (1995): "Behavioural Analysis" i Marsh D. & Stoker G.(eds.), "Theory and Methods in Political Science", Macmillan.
- Schumpeter J. (1976): "Capitalism, Socialism and Democracy", London, Allan & Urwin.
- Scott W.R. (1983): "Organizational Environments: Ritual and Rationality" i Powell & DiMaggio (eds.) (1991): "The New Institutionalism in Organizational Analysis", Chicago University Press.

Sears D. (1975): "Political Socialization", i Greenstein & Polsby (eds.): "Handbook of Political Science, vol. 2, Kap.2.

Sejersted F. (1983): "Politik som interessekamp eller styringsproblem", i Bergh T. (1983).

Sigel R. (1965): "Learning about Politics", Random House.

Svensson P. & Togeby L. (1986): "Politisk opbrud. De nye mellemlags græsrodsdeltagelse", Aarhus: Politica

Sørensen Anders B. (1996): "Tro, håb og ..det gode fællesskab!", Grus nr. 48, 1996.

Thompson (1976): "J.S. Mill and Representative Government", Basil Blackwell.

Verba, Schlozman & Brady (1995): "Voice and Equality", Harvard, University Press.

Verba S. & Nie N. (1972): "Participation in America. Political Democracy and Social Equality", New York: Harper and Row.

Wittgenstein Ludwig (1986 [1958]): "Philosophical Investigations", Oxford: Blackwell.